

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१. शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधको शीर्षक “साहित्यकार नरबहादुर यडहाड लिम्बू (नवल फाइवाली) को जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषण” रहेको छ ।

१.२. शोधार्थीको नाम : कृष्णकला निरौला नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष म.र.ब. क्याम्पस इलाम २०६९/२०७०

१.३. शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत श्री महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि तयार गरिएको छ ।

१.४. शोधको परिचय

नेपाली साहित्यमा किराँत साहित्यको क्षेत्रमा कलम चलाउँदै आएका साहित्यकार लिम्बू जातिको लोकसाहित्यलाई संकलन एवं लेखन गरी त्यसको संरक्षणमा जुटेको पाइन्छ ।

१.५. समस्याकथन

साहित्यकार नवल फाइवाली किराँत साहित्यका अगुवा साथै नेपाली साहित्यमा लोप हुन लागेको किराँत साहित्य संस्कृतिलाई लिएर आफ्नो रचनाहरूलाई अगाडि बढाउँदै आएका छन् ।

यस शोधकार्यका लागि समस्याहरू निम्न बमोजिम छन् ।

- (क) नर बहादुर यडहाड (नवल फाइवाली) को जीवनी के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) नर बहादुर यडहाड (नवल फाइवाली) कस्तो व्यक्तित्व भएका सर्जक हुन् ?
- (ग) उनका कृतिहरू के कस्ता रहेका छन् ?
- (घ) किरात स्रष्टाको रूपमा उनको योगदान के कस्तो रहेको छ ?

माथि उल्लेखित समस्यामा केन्द्रित रहेर यस शोधपत्रमा नवल फाइवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनका लागि प्रस्तुत शोध शीर्षकको छनौट गरिएको छ ।

१.६. शोधकार्यको उद्देश्य

वि.सं. २०३६ सालदेखि हालसम्म निरन्तर रूपमा साहित्य साधना रहेर धेरै पुस्तक प्रकाशित भइसकेका छन् तर यी रचनाहरू उचित मूल्याङ्कनको अभावमा लोप हुने अवस्थामा छन् । अतः उनको जीवनी र व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरूको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोध कार्यको उद्देश्य रहेको छ । यस शोधकार्य अन्तर्गत उपयुक्त कथनसँग सम्बन्धित निम्न लिखित उद्देश्यहरू राखिएको छ ।

१. नर बहादुर यडहाड (नवल फाइवाली) को जीवनको खोजी गर्नु ।
२. नरबहादुर यडहाडको व्यक्तित्व माथि प्रकाश पार्नु ।
३. उनका कृतिहरूको अध्ययन गर्नु ।
४. किराँत स्रष्टाको रूपमा उनको योगदानको निरूपण गर्नु ।

१.७. पूर्वकार्यको समीक्षा

नवल फाइवालीको बारेमा जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको चर्चा गर्ने क्रम आज सम्म पनि नभएकाले यससँग सम्बन्धित हुने यो शोधपत्र पहिलो सामग्री रहेको छ ।

नवल फाइवालीको बारेमा उठाइएका समीक्षात्मक विवरण प्रामाणिक रूपमा प्राप्त नभएको केवल कृतिको भूमिका लेखन सन्दर्भमा उपलब्ध भएका छन् ।

(१) रोहिणीविलास लुइटेल्, शनिश्चरे-३, कालिस्थान, भापा “अन्यायको हार भित्र चिहाउँदा” त्यो ज्यातिर्मय दिव्य मानव बनोस् संसारमा बुद्धभैँ यो सन्देश लिएर काव्य गुनिलो आयो बिहानी हुँदै । गीति कथामा एउटा लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको सृजना मुनामदन खण्डकाव्यको समग्र भाव समेटेको र यसमा अन्याय शोषण गर्ने व्यक्तिको जहिलेपनि हार हुन्छ भन्ने शुभकामना मन्तव्य दिएका छन् भनि शुभकामना दिएका छन् ।

(२) शिव प्रसाद दाहाल, भापा अर्जुनधारा-२, “**राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्याङ्क गाथा**” आजसम्म राष्ट्रका निमित्त शहीद हुने मातृभक्तहरूको नाम नामेसी कुना-कन्दराका पत्रमा लोप भइरहेको महसुस गरी अन्वेषण गरी पाठक सामु प्रस्तुत गर्ने कार्या अत्युत्तम बुद्धिमानीपूर्ण गरीरहेको छ । नेपाली सचेत युग तथ्याङ्क संग्रहकर्ता मेची अञ्चल भापा जिल्ला अन्तर्गत अर्जुनधारा गा.वि.स. वाड नं. २ निवासी ऐतिहासिक अन्वेषक साहित्यकार (नवल (फाइवाली) नरबहादुर लिम्बूद्वारा संग्रहित काव्य अध्ययनबाट एउटा राष्ट्रभूमि पूर्ण कृति प्रकाशन गरेको कुरालाई समीक्षा गरेका छन्

(३) मञ्जुल याक्थुडबा, उपाध्यक्ष, किरात याक्थुड चुम्लुड् , केन्द्रीय कार्य समिति, ललितपुर “**पालाम**” एक भाषा, एक धर्म कायम गर्ने षडयन्त्रकारी राज्यातंकको थिचोमिचोमा परी प्रायः लोप हुन लागेको याक्थुड भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्यादिको पुनरुत्थानार्थ लागीपने अग्रप्रतीय याक्थुडबाहरूको नाम लिनुपर्दा श्री नरबहादुर यड्हाड् पनि पर्नु हुन्छ । याक्थुड समाजमा बिहे, वर्षी, उत्सवादिहरूमा पाहुनाहरूसँग जमघट हुँदा र हाट, बजार, जात्रादिहरूमा जाँदा याक्थुड युवायुवतीहरूले धान नाचदानाच्यै लयात्मक भाकामा जीवनका उकाली-ओराली, मायाप्रीतिका भावनाहरू पालामको माध्यमबाट आदान-प्रदान गर्ने परम्पराले हाम्रा सांस्कृतिक धरोहरलाई जीवन्त राख्नमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ ।

श्री नरबहादुर यड्हाड् लिम्बूद्वारा रचित पालाम समाजमा हिउँदे वर्षे उत्सवका दिनहरूमा पाहुनासँग जमघट हुँदा बजार आदिमा नर्या प्रीतिका भावहरू पालामको माध्यमबाट आदानप्रदान गर्ने परम्पराले हाम्रा संस्कृतिहरूलाई जीवन्त राख्न ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ भनि शुभकामना दिएका छन् ।

१.८. शोधकार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता

साहित्यमा र लोकसाहित्यमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका साहित्यकार नवल फाइवालीका अन्यायको हार राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्याङ्क गाथा र पालाम आदिको विशेष अध्ययन गर्न चाहने नव प्रतिभालाई यो शोधपत्र विशेष उपयोगी हुनेछ । करीब तीन दशक साहित्य सिर्जनामा खर्चिएका “नवल फाइवाली”

को बारेमा छिटफुट चर्चा मात्र भएकोले नवल फाइवालीको जीवनीका बारेमा जानकारी साथै व्यक्तित्वको बारेमा नेपाली साहित्यमा किराँत साहित्यको महत्व के कति उर्वरता थपेका छन् भन्ने बारेमा जानकारी हुनसक्ने भएकाले यो शोधपत्र औचित्यपूर्ण रहनेछ । उनका कृतिहरूको अध्ययन गर्न चाहने अध्ययताका लागि यो शोधपत्रले सहयोग पुऱ्याउँदै आउने र नव प्रतिभाहरूका लागि यो शोधपत्र विशेष उपयोगी रहेको छ ।

१.९. प्राकल्पना

नरबहादुर यडहाड लिम्बू (नवल फाइवाली) ग्रामीण परिवेशका एक किराँत स्रष्टा हुन् । उनका पालाम, लिम्बू नामाकरण , लिम्बू शब्द कोश, बलिहाड, तडनाम, वा याम्थुङ, विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित लिम्बूभाषाका कविता र लेखहरू प्रकाशित छन् । उनको लोप हुन लागेको संस्कृतिको उत्थान गर्नु प्रमुख विशेषता रहेको छ । नवल फाइवालीलाई साहित्यकारको रूपमा चिनाउने काम यस शोध पत्रले गर्नेछ ।

१.१०. अध्ययनको सीमा

यस शोधकार्यमा साहित्यकार नर बहादुर यडहाड लिम्बू (नवल फाइवाली) को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनमा केन्द्रित छ ।

१.११. सामग्री संकलन विधि

शोधपत्र तयार गर्नका लागि सामान्यतया विभिन्न स्रोतहरूको प्रयोग गर्नु पर्ने भएकाले मुख्य रूपमा यी स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.१२. शोधविधि

शोध पत्र तयार पार्न विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गरिने हुँदा यो शोध पत्र तयार गर्न व्याख्यात्मक र वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.१३. शोध कार्यको रूपरेखा

यस शोधकार्यलाई व्यवस्थित ढंगबाट अधि बढाउनका लागि शोध कार्यको संभावित रूपरेखा यस प्रकार रहेको छ ।

पहिलो परिच्छेद :- शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद :- साहित्यकार नरबहादुर लिम्बू (नवल फाइवाली) को जीवनी ।

तेस्रो परिच्छेद :- साहित्यकार नवल फाइवालीको व्यक्तित्वका विविध पक्ष ।

चौथो परिच्छेद :- नवल फाइवालीको साहित्यक कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषण

पाँचौ परिच्छेद :- उपसंहार तथा निष्कर्ष

परिशिष्ट

सन्दर्भ सामाग्रीसूची

दोस्रो परिच्छेद

नरबहादुर योङ्हाङ लिम्बू (नवल फाइवाली) को जीवनी

२.१. पृष्ठभूमि

मानिस जन्मदेखि नमरुन्जेल र त्यस भित्र घट्ने घटना चक्रलाई नै सामान्यतया जीवन भनिन्छ, जीवनका घटनाहरूको समष्टिलाई जीवन भन्ने गरिन्छ, जीवनले शुद्ध साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित हुँदा गम्भीर र पारिभाषिक अर्थ प्राप्त गर्छ।^१ जीवनमा सामान्य तथा खास व्यक्तिको जीवन वृत्तान्त हुन्छ, यसर्थ जीवनमा गरेका काम कुरोको क्रमवद्ध लेख वा कथन जीवन हो।^२ यसर्थ जीवनी साहित्यलाई इतिहासकै एक अंशमान्न सकिन्छ। व्यक्ति विशेषको सम्बन्ध समाज, संस्कृति, राजनीति, साहित्यक, दर्शन आदिसँग हुने भएकाले जीवनबाट तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक वा राजनैतिक परिवेश बुझ्न सकिन्छ।^३ “वास्तवमा जीवनले जीवनका यथेष्ट प्रमुख भागको चर्चालाई आत्मसात गरेको हुन्छ।”^४ यसरी खास व्यक्तिका व्यक्तिगत जीवनको आन्तरिक र वाह्य चरित्रको सरल सहज ढंगलेचित्रण गर्नु नै जीवनको मुख्य तात्पर्य हो।^५

“जीवनको घडी पनि विहान हुन्छ, मध्य हुन्छ, र बेलुका हुन्छ। विहानको क्षण भनेको सिकाइको क्षण हो, मध्य भनको फर्कनको लागि तयार हुनुपर्ने समय हो र मध्यन्त पछिको प्रकाश अन्त सम्मको क्षण हो। भूमिका आफ्नो आफ्नै हुन्छ, र उसको भूमिकामा ऊ नायक भएको हुन्छ।” बताउनु हुने कुमार भट्टराई आफ्नो नायकत्व आफुले गर्ने भूमिकाले निर्धारण गर्ने कुरा बताउनु हुन्छ। मानिसको बाल्यकाल देखि युवा, बृद्ध अवस्था सम्मको सम्पूर्ण रूपलाई जीवन अवधिमा लिन सकिन्छ।

१ भिक्टर प्रधान, नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना, (काठमाडौं, ने.रा.प्र.प्र. २०४४) पृ. २८।

२ बालकृष्ण पेखेल (सम्पा) नेपाली बृहत शब्दकोष (काठमाडौं ने.रा.प्र.प्र. २०४०) पृ. ४९७।

३ दयाराम श्रेष्ठ, सम्भव र मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ.स. (काठमाडौं, साभा प्रकाशन २०४९)।

४ भिक्टर प्रधान, पूर्ववत् पृ. २९।

५ ऐजना।

“जीवन एक रङ्गमञ्च भएकोले मानिस एक पात्र भएर आउँछ र अभिनय गर्दछ तर उ नियमितको निर्देशनमा रहन्छ । उसले चाहेर हुने भन्दा नहुने बढी हुन्छ । नसोचेको भुमिका निभाउनु पर्छ । हुने कुराहरू भएरै छाड्छन् त्यसमा कसैको संलग्नता हुने वा नहुने भन्ने कुरा सँग सम्बन्धित नै हुदैन । हामी मात्र सहभागी हुने र नहुनेमा मात्र जोडीएका छौं कति कामहरूमा त सहभागी नजनाउँदा नजनाउँदै परिस्थितिले कतिखेर बाँधेर लगि सकेको हुन्छ, अहिलेको यस घडीमा पनि हामी कसरी बाँधिँएर यहाँसम्म आइपुग्यौं आफैँलाई थाहा हुन्न ।

२.१. वंश परम्परा

नरवहादुर योडहाड लिम्बूका वंशहरू शुरुमा मेची अञ्चलको इलाम जिल्ला अन्तर्गत एकतप्पा गा.वि.स.मा वसोवास गर्दै आएका थिए । वसाइ सन् क्रममा ६ पुस्ता मोरङ जिल्लाको सिंहदेवि गा.वि.स. वाड नं. ४ तिर लागेका थिए । नर वहादुर लिम्बू भने आफ्नो पेशा व्यवसायतर्फ लागेको हुदाँ मेची अञ्चलको भापा जिल्लाको अर्जुन धारा गा.वि.स.वाड नं. २ मा स्थायी रूपमा वसोवास गर्दै आएका छन् ।^६ उनका बाजेको नाम ऐतवहादुर योडहाड लिम्बू थियो । बाबुको नाम जसवहादुर योडहाड लिम्बू रहेको छ । आमाको नाम श्रीहाडमा योडहाड लिम्बू रहेको छ ।^७ नरवहादुर योडहाड लिम्बूका बाबु हक्की स्वभावका निडर थिए । उनमा यसको प्रभाव परेको देखिन्छ । आमा सामान्य लेखपढ भएपनि आफ्ना सन्ततीले पढ्नु पर्छ भन्ने भावना राख्ने गर्थिन् । उनलाई पढ्नु पर्छ भन्ने भावना जागृत गराउन सफल भएको कुरा बताउँछन् र आमाको प्रेरणाले उच्चशिक्षा हासिल गर्न सफल भएका छन् ।^८

उनका दुई जना दिदीहरू, एक जना बहिनी, एक जना दाजु र एक जना भाई रहेका छन् । उनको विवाह दुई जना सँग भएको छ । पहिली श्रीमती इन्द्रकुमारी लिम्बूसँग र अर्की कान्छी श्रीमती भीमकुमारी लिम्बू गरी दुई जना रहेका छन् ।^९ उनका तिनभाई छोराहरू जेठो बुद्ध कुमार लिम्बू, माइलो छोरा गौरब लिम्बू र कान्छा छोरा राज लिम्बू रहेका छन् । उनका छोरीहरू नोमा योडहाड, धर्मशीला लिम्बू, गोमा लिम्बू, डोमा सुब्बा, मिलन सुब्बा, हेमन्ता सुब्बा, लविन सुब्बा रहेका छन् ।^{१०}

६ शोध नायकबाट प्राप्त लिखित जानकारी (२०६९।१२।५ गते निजी निवास) ।

७ ऐजन ।

८ ऐजन ।

९ ऐजन ।

१० ऐजन ।

२.२. जन्म र जन्मस्थान

नरबहादुर योडहाड लिम्बूको जन्म वि.सं. १९९८ साल बैशाख ३ गते भएको थियो । उनको मोरङ जिल्लाको सिंहदेवी गा.वि.स. वाड नं. ४ जन्म स्थान हो । लिम्बु सम्प्रदायमा शिशु जन्मेको समयमा छोरी भएमा तीन दिन र छोरा भएमा चार दिनसम्म सुतक बार्ने चलन छ । यो सुतक बारेको अवधिमा आठ पौराणिक राजाहरू आएर उक्त नवशिशुको भावी लेखिदिन्छ, भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछन् । शिव कुमार प्रधानका अनुसार त्यसै बेल आठ पौराणिक राजाहरूको आत्मा त्यस बच्चाको भाग्य रेखा बनाउन आउँछन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । लिम्बु समुदायमा अद्यावधि यही परम्परागत मान्यतामा विश्वास गर्दै आएका छन् । यसरी सुतक बारेको अन्तिम दिनलाई न्वारन वा गहुँत खाने दिन भनिन्छ । त्यसपछि उक्त अवसरमा छिमेकीहरूलाई समेत निम्तो दिई भोज खुवाउने चलन छ ।^{११}

यसै परम्परा अन्तर्गत नरबहादुर लिम्बूको पनि न्वारन गरिएको साथै उनको परिवारमा ब्राह्मण परिवारको संगत भएका अरूलाई पनि निमन्त्रणा गरेको बताउँछन् । उनको जन्म वि.सं. १९९८ साल बैशाख ३ गते भएको थियो । उनको पुस्ता पहिला इलामबाट नै मोरङ जिल्ला सिंहदेवी गा.वि.स. वडा नं. ४ मा गइ बसोबास गरेकोले उनको जन्मस्थान पनि यही रहेको बताउँछन् । जन्म संस्कार लगायत उनको जीवनका सबै संस्कार लिम्बू संस्कृति र परम्परा अनुसार नै भए पनि उनले विवाह भन्ने बहुविवाह गरेको पाइन्छ । पहिलो विवाह धान नाचेर र दोस्रो प्रेम गरेर आपसमा प्रेम प्रेमीका भई आफ्नो जीवनसाथी बनाउन सफल भएको कुरा बताउँछन् ।

२.३. वाल्यकाल

आजभन्दा धेरै अधिको समय भएको कारण वाल्यकाल केही सुख र केही मात्रामा दुःखमय बितेको देखिन्छ । सानो छँदा घाँस दाउरा, गाइगोठाला गरेर नै बितेको देखिन्छ । सानै हुँदा बाबु पल्टनमा गएको आमाको छत्र छायाँमा हुर्किएको पाइन्छ । यसको प्रभाव नरबहादुरमा परेको देखिन्छ ।^{१२}

---

११ शोध नायकबाट प्राप्त लिखित जानकारी (मिति २०६९।१२।६) ।

१२ शोध नायकबाट प्राप्त लिखित जानकारी ।

२.४. स्वभाव

आफूसँग मनमिल्ने व्यक्तिसँग धेरै नजिक हुने स्वभाव देखिन्छ । आफूसँग मनमिल्नेसँग हेलमेल नगर्ने बानी थियो । निडर हक्की व्यक्तित्व भएका हुन् । समाज राष्ट्रमा जे आफूले देखिन्छ त्यो कुरालाई जस्ताको तस्तै साहित्यमा उतार्ने विशेषता रहेको छ ।^{१३}

२.५. शिक्षा दीक्षा

जनजाति समुदाय भएपनि आफ्नो अध्ययनलाई निरन्तरता दिने व्यक्तिका रूपमा देखिन्छन् । शैक्षिक क्षेत्रमा अग्रणी व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् । मेधावी छात्र भएको कारण पढाइलाई माथिल्लो स्थानसम्म पुऱ्याउन सफल भएको देखिन्छ । बाबुआमाका साथै ब्राह्मण परिवारका साथीहरूको संगत भएको कारण पढाइलाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ । लिम्बूको छोरा भए पनि आफ्नो अध्ययन क्षेत्रलाई फराकिलो बनाउँदै अगाडि बढेको देखिन्छ ।^{१४}

२.६. प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक शिक्षा

प्राथमिक शिक्षा घरगाउँबाट नै शुरु भएको देखिन्छ । शिक्षा लिन पाउने वातावरण भएको र शिक्षित नभए पनि आमाको भावना राम्रो भएको कारण पढ्ने अवसर पाएको देखिन्छ । प्राथमिक तहको अध्ययन श्री धनकुटा जिल्लाको चौकीभञ्ज्याङ्ग विद्यालयबाट, निम्न माध्यमिक तह र माध्यमिक तह श्री त्रिभुवन राष्ट्रिय मा.वि. बाट शिक्षा प्राप्त गरेको देखिन्छ ।^{१५}

२.७. उच्च शिक्षा

श्री त्रिभुवन राष्ट्रिय मा.वि.बाट एस.एल.सी. परीक्षा उत्तीर्ण गरी कलेजअफ एजुकेशन कलेज मोरङ्गबाट उच्च शिक्षा लिएका थिए ।^{१६}

---

१३ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी (मिति २०६९।१२।२०) ।

१४ ऐजन ।

१५ ऐजन ।

१६ ऐजन ।

२.८. संस्कार कर्महरू

न्वारन:- उनको न्वारन बाबुआमा घर गाउँ भेला भइ ब्राह्मण परिवार कै अनुसार भएको थियो । विवाह :- लिम्बू संस्कार अनुसार नै भएको देखिन्छ ।^{१७}

२.९. पारिवारिक जीवन

नरबहादुर योङ्हाङ लिम्बू (नवल फाइवाली) का बाजे ऐतबहादुर लिम्बू हुन् । उनका छोरा जसबहादुर लिम्बू हुन् । जसबहादुर लिम्बू हक्की, निडर स्वभावका थिए । दोस्रो विश्व युद्धमा भाग लिएका एक बहादुर नेपाली हुन् । यस्ता पिताको छोरा नरबहादुर लिम्बू माइला सन्तान हुन् । उनका दुई जना दिदीहरू र एक जना बहिनीका साथै एक जना दाई र एक जना भाई रहेका छन् । सबै आ-आफ्नो पेशा, व्यवसाय र घरव्यवहार समाल्दै अगाडि बढेको देखिन्छ ।

नरबहादुर लिम्बूको तिन भाइ छोराहरू र सात बहिनी छोरीहरू रहेका छन् । छोरा छोरीहरू स्वदेश तथा विदेशतिर आ-आफ्नो पेशा अंगाल्दै रहेका छन् । पारिवारिक अवस्था राम्रो देखिन्छ ।^{१८}

२.१०. दाम्पत्य जीवन

नरबहादुर योङ्हाङ लिम्बू (नवल फाइवाली) को दाम्पत्य जीवन सुखमय र रमाइलो संग अगाडि बढ्दै गएको छ । उनका दुईजना श्रीमती रहेका छन् । २०१८ सालमा जेठी श्रीमती इन्द्रकुमारी लिम्बू संग विवाह भएको थियो । धान नाचेर इन्द्रकुमारीको मन जितेर आफ्नो जीवन साथी बनाएका थिए । दुःख सुख बाँढ्दै गए । आफू शिक्षित भएको कारण पेशा व्यवसाय अगाल्दै जाँदा विभिन्न ठाउँमा पुग्नु पर्ने बाध्यता थियो । त्यसबेला फोनको सुविधा नभएको कारण पत्र पठाउनु पर्ने अवस्था थियो । जेठी श्रीमती अशिक्षित भएको कारण फाइवालीले अर्को विवाह गर्न बाध्य भएको बताउँछन् ।^{१९} नरबहादुर लिम्बूले दोस्रो विवाह भीमकुमारी लिम्बूलाई फकाएर ल्याएको बताउँछन् । २०२९ सालमा दोस्रो विवाह गरी दुई जना श्रीमतीका साथ

---

१७ शोधनायकबाट मिति २०७०।१।१ गते प्राप्त जानकारी ।

१८ ऐजन ।

१९ ऐजन ।

दाम्पत्य जीवन रमाइलो गरी वित्दैछ । आजसम्म पनि दुईजना श्रीमती जीवीत रहेका छन् । घर भगडा नभई पारिवारिक मिलनका साथ दाम्पत्य जीवन अगाडि बढ्दैछ ।^{२०}

२.११. आर्थिक अवस्था

शुरुमा बाल्यकाल दुःखमा नै वित्यो । मध्यम वर्गीय परिवारका सदस्य हुन विस्तार विस्तार गरी आफ्नो अध्ययनलाई पूरा गरी आफ्नो पेशा व्यवसाय शुरुगरे पछि आर्थिक अवस्था सुदृढ भएको देखिन्छ । भापा जिल्ला अलि सुगम भएकोले र जग्गा जमीन पनि भएको कारण हाल आएर आर्थिक अवस्था राम्रो देखिन्छ । पक्की घर बनाएर आफ्नो राम्रो पकड जमाएको पाइन्छ । छोरा छोरीहरू पनि आ-आफ्नै क्षेत्र तिर लागे पछि पारिवारिक अवस्था सुदृढ हुदै गएको छ ।^{२१}

२.१२ जागरी जीवन

नरवहादुर लिम्बूका बाबु सैनिक सेवामा कार्यरत थिए । उनी दोस्रो विश्वयुद्धमा भाग लिएका वहादुर योद्धा हुन् । बाबुको इच्छा असल सैनिक बनाउने थियो । प्रायः जनजाति समुदायमा पढाइ क्षेत्रलाई भन्दा पल्टन जाने धेरै कमाउने इच्छा राखेका हुन्छन् । नरवहादुर लिम्बूमा सामाजिक भावना भएका कारण आफ्नो स्वदेशमा केही गर्ने चाहाना भयो ।^{२२} उनले शुरुमा स-साना बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउने उद्देश्यले शिक्षण पेशा शुरु गरे । यो नै उनको जागिरको शुरुवात हो । त्यस पछि २०३४ सालमा इलाम जिल्लावाट लोकसेवा आयोग पास गरी निजामती सेवाको करकार्यालय चन्द्रगढीमा खरिदार पदमा कार्यरत थिए । निक्कै लामो समयसम्म जागिरे जीवन विताएर हाल आएर अवकाश प्राप्त जीवन व्यतित गर्दै छन् । अवकाश प्राप्त भए पनि लेखन कार्यलाई छोडेका छैनन् । उपन्यास लेखन र प्रकाशनको कार्यमा अनवरत जुटि रहेका छन् । साहित्यलाई जीवनको एक अभिन्न अंग बनाउन लागि परेका छन् ।^{२३}

---

२० शोधनायकको प्रत्यक्ष भेटघाटमा प्राप्त जानकारी ।

२१ ऐजन ।

२२ ऐजन ।

२३ ऐजन ।

२.१३ विद्यार्थी जीवनमा गरेका क्रियाकलापहरू

विद्यालय जान आमाको प्रेरणावाट शुरु गरेकाले पढाइलाई निरन्तरता दिदै गए । कितावमा पढेका कविता साहित्यकारहरूवाट प्रभावित हुदै गएको पाइन्छ । हिन्दु समुदायमा लाग्ने पुराण, पाठ पूजा र त्यस्तै हिन्दू आदर्शसँग सम्बन्धित धार्मिक व्यक्तिहरूको समेतको संगत भएको कारण विद्यार्थी जीवनवाट नै असल कार्य वा रचनात्मक काममा लाग्ने क्रममा साहित्यलेखन शुरु भएको देखिन्छ । अन्य क्षेत्रमा चासो नदिए पनि साहित्य क्षेत्रमा चासो बढाउँदै गए । विद्यालयमा कविता कथा लेख्ने र सुनाउने गरेको बताउँछन् ।^{२४}

२.१४. भ्रमण

उनले भारतका लिम्बुवान बस्तीहरूमा भ्रमण गरेको पाइन्छ ।^{२५} उनले भारतका सिक्किम, दार्जेलिङ्ग, कालेबुङ्ग लगायत अन्य बस्तीहरू घुमेको बताउँछन् ।

२.१५ साहित्य लेखनमा प्रभाव र प्रेरणा

साहित्य लेखनमा सानै देखिनै आफ्नो रुची इच्छा हुनु पर्दछ । यस्तो कुराको सृजना गर्न कसै न कसैको प्रेरणा ग्रहण गर्नु पर्दछ । नरवहादुरले साहित्य लेखनको लागि शिव प्रसाद दहालवाट प्रेरणा प्राप्त गरेको देखिन्छ । उनले बढी मात्रामा लिम्बू संस्कार र संस्कृतिको उत्थानका लागि साहित्य लेखन गरेको देखिन्छ ।^{२६}

२.१६. अविस्मरणीय घटनाहरू/क्षण

मानिसको जीवन यात्रामा अनेकौं अविस्मरणीय घटनाहरू घटेका हुन्छन् । केही घटना विर्सीएर गइन्छ भने केही घटना आफ्नो जीवनको अन्त्य नहुञ्जेल स्मरणीय हुन्छन् । यस्तै नरवहादुर लिम्बूको जीवनमा पनि यस्ता घटनाहरू घटेका छन् । उनको साह्रै खुशीको क्षण श्रीजंघा पुरस्कार प्राप्त गर्दाको क्षण हो । दुःखद क्षण २०४३ सालमा आमाको देहान्त भएको क्षण एकदमै नरमाइलो र दुःखद क्षण भएको बताउँछन् ।^{२७}

---

२४ शोधनायकवाट मिति २०७०।१।१ गते प्राप्त जानकारी ।

२५ ऐजन ।

२६ ऐजन ।

२७ ऐजन ।

२.१६.१. किराँत साहित्यकार फाइवालीलाई श्रीजङ्गा पुरस्कार

ललितपुर/ श्रीजङ्गा साहित्यकार पुरस्कार सम्मान पहिलो किराँत साहित्यकार नवल फाइवालीलाई प्रदान गरिएको छ । किराँत याक्थुड चुम्लुङ केन्द्रिय समितिले चासोम तङ्नामको आयोजना गरी पहिलो पटक रु. १० हजार नगदसहित ताम्रपत्रले फेटा गुथेर उनलाई सम्मान गरिएको हो ।

सम्मानित साहित्यकारलाई प्र.अ. चुम्लुङका केन्द्र अध्यक्ष साहित्यका मन्जुल याक्थुम्बाले प्रदान गरेका हुन् । ललितपुरको सानो हात्ती वनमा आयोजित कार्यक्रममा सम्मान गर्दै प्र.अ. थाक्थुम्बाले नवल फाइवाली किराँत साहित्यका क्षेत्रका तम्छोपा भएको बताए । फाइवालीलाई सम्मान समितिको तर्फबाट पूर्वमा रहेका किराँत साहित्य सम्बन्धी निरन्तर कलम चलाई रहेको हुनाले सम्मान गरिएको जनाएको छ ।

कार्यक्रममा चुम्लुङ अध्यक्ष उत्तम याङ्देन लगायत यायोक्खाका केन्द्रिय सदस्यहरूको पनि उपस्थिति थियो । त्यसमा निम्न सदस्यहरूका रहेका थिए: दिवस राई, चुम्लुङका पूर्व अध्यक्ष अर्जुन लिम्बू, आजिवन उपाध्यक्ष दिपीन राई लगाइतको उपस्थिति प्रतिभा फाइवालीको जीवनी याक्थुड कलाकारका नायक तथा चुम्लुङ कलाकारका नायक तथा चुम्लुङका केन्द्रिय सदस्य यासेली योङहाङले वाचन गरेका थिए । कार्यक्रममा लिम्बू संस्कृति भल्किने कार्यक्रम गरिएको थियो भने सम्मानित फाइवालीले राष्ट्रियताको विषयलाई लिएर कविता पाठ गरेका थिए ।

२.१७. नवलफाइवाली उपनाम रहनुको कारण

न बाट नर, व बाट वहादुर, ल बाट लिम्बू र फाइवाल भन्ने ठाउँबाट उनले आफ्नो जन्मभूमिलाई सधैं स्मरण र ताजा राख्नलाई आफ्नो उपनाम पछाडी फाइवाली राखेको कुरा बताउँछन् ।^{२८}

निष्कर्ष

नरवहादुर योङहाङ लिम्बूको ७२ वर्षीय जीवन यात्रा केही खुशीमय, वढी जटिल तथा संघर्षशील वातावरणमा घुलमील भई वितेको छ । २०३६ साल देखि साहित्य सृजनामा लागेका लिम्बू आज सम्म साहित्यलाई निरन्तरता दिदै भन्नु नयाँ खोज र अन्वेषणतर्फ संलग्न हुदै आएको देखिन्छ ।^{२९}

२८ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी (मिति २०७०।२।३ गते)

२९ शोधनायकबाट मिति २०७०।२।१ गते टेलिफोनबाट प्राप्त जानकारी ।

तेस्रो परिच्छेद

नरबहादुर यडहाड (नवल फाइवाली) को व्यक्तित्वको विविध

पक्षहरूको अध्ययन

३.१. पृष्ठभूमि

कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक विशेषतालाई देखाउने गुण नै व्यक्तित्व हो । यसमा व्यक्ति विशेषको आफ्नोपनका साथै त्यस व्यक्तिले अरूलाई प्रभावित पार्ने व्यक्तिमा अन्तरनिहित क्षमता पाइन्छ । व्यक्तित्व निर्माणमा व्यक्तिको जीवनका विभिन्न पक्षको भूमिका हुन्छ । जीवन भोगाइका क्रममा आएका सुख दुःख विविध अवरोध तथा सम्बन्धित व्यक्तिको परिवार, समाज, शिक्षादीक्षा परिवेश र तत्कालीन वातावरण आदि नै व्यक्तित्व निर्माणका प्रमुख तत्वहरू हुन् । समय अनुकूल आफूलाई परिचालन गर्न सक्ने व्यक्ति अन्तर्निहित क्षमता नै व्यक्तित्व हो । यसकारण व्यक्तिको ज्ञान, अनुभव, आस्था, इकाइ, शिक्षादीक्षा, मूल प्रवृत्ति आदिको समूहलाई व्यक्तित्व भनिन्छ । एउटा समाजप्रति समाहित व्यक्तिको सामाजिक व्यक्तित्व निर्माण हुन्छ, एउटा साहित्य, संस्कृति र भाषा आदिले उसको व्यक्तित्वमा ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । नरबहादुर लिम्बू नवल फाइवालीमा पनि यस्तै एक सिर्जनशील लोक साहित्य प्रेमी व्यक्तित्व देखापर्दछ । उनले जीवनको अधिकांश समय समाज सेवा, राजनीति, साहित्य । धार्मिक तथा सांस्कृतिक र जातीय भाषाको संकलन तथा सरक्षणमा संलग्न रही आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेका छन् ।

यस अध्ययनमा नरबहादुर लिम्बू (नवल फाइवाली) को बहुआयमिक व्यक्तित्वको अध्ययन गरिन्छ ।^{३०}

३.२ बाह्य व्यक्तित्व

व्यक्तिको निजी जीवनसँग सम्बन्ध राख्ने कुराहरूले बाह्य व्यक्तित्वले प्रतिनिधित्व गर्दछ । जस्तो कुनै व्यक्तिको आकार, रूप, उचाई, मोटाइ प्रवृत्ति, बानी, रुचि आदि । शारीरिक बनावटका दृष्टिले नरबहादुर लिम्बू ५ फिट ६ इन्च अग्ला, स्वस्थ शरीर भएका उच्च निधार, गोरो वर्णको लामो गोलो मुखमण्डल, कपाल सेतै

^{३०} शोधनायकबाट मिति २०७०।३।५ गते प्राप्त जानकारी ।

फूलेका वृद्धा अवस्थामा पनि आफूलाई सक्रिय र सामान्य व्यक्तित्वको सूचना गर्दछ । पोशाकमा उनी पाइन्ट, सर्ट, कोट, कहिले लिम्बू जातीय पोशाक पर्वमा लगाउँछन् । उनी वृद्ध भए पनि राम्रो पोशाक लगाउन र सजिएर हिड्न रुचाउछन् यो उनको फरक विशेषता हो । उल्लेखित वाट्य रूपका अतिरिक्त नरवहादुर लिम्बू विचार पक्षमा सामान्य देखिन्छन् । उनी साथीभाईसँग सरल, मिजासिलो र आपसी सहयोगी र आफू लिम्बूको छोरा भए पनि ब्राह्मण क्षेत्री जातिको संस्कारलाई मन पराउँछन् । उनी स्वाभाविक बोली मिठासपूर्ण सौहाद्र तथा सरल व्यवहार भएका व्यक्ति हुन् । उनी आफ्नो हकी स्वभाव भएका लिम्बू जातिको धान नाच रुचाउछन् । धान नाचवाट जेठी श्रीमती विवाह गरे र कान्छी भने माया प्रेमवाट नै ल्याएको दुवैमा समान व्यवहार भएको देखिन्छ । उनी राष्ट्रभूमिका पक्षमा बोल्छन् र लेख्छन् ।

पढाइको क्रममा आफ्नो जीवन भोगाइलाई आफ्नो निजामति कर्मचारीको साथै अध्यापन गरेर उनले अनुभव वटुलेका देखिन्छन् । लिम्बू जातिका भए पनि नेपाली भाषा आफ्नो बोलचालको रूपमा साहित्य, संस्कृति तथा राजनीति लगायत सामान्य व्यवहार जस्ता विषयमा गफगाफ गर्दछन् । आफूले विवाह भनिने श्लोकहरूवाट आफू साहित्य सिर्जनामा प्रेरणा पाएको बताउँछन् । फुर्सदमा चाखलाग्दा कृतिहरू पढ्छन् । यसरी उनको स्वस्थ शरीर सामान्य पोशाकले वाट्य व्यक्तिको निर्माण भएको छ भने परिश्रमी, लगानशील, सहयोगी प्रकृति तथा बौद्धिकताले आन्तरिक व्यक्तित्वको निर्माण भएको छ ।^{३१}

३.३. आन्तरिक व्यक्तित्व

आन्तरिक व्यक्तित्व भित्र व्यक्तित्वका विविध रूपमा कुनै पनि व्यक्तिलाई हेर्ने गरिन्छ । जीवनको यात्राका क्रममा एउटा व्यक्तिले आफ्ना व्यक्तित्वहरू प्रस्तुत गर्न सक्छ । कुनै पनि मानिसको भोगाइमा आउने विविध घटना जीवनका चाल-प्रतिचाल, आरोह-अवरोह, घात-प्रतिघात तथा क्रिया-प्रतिक्रियाले व्यक्तित्व निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसका साथै व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माण ऊ बाँचेको परिवेश, परिवारको पृष्ठभूमि, सामाजिक सांस्कृतिक स्थिति रुचि पेसा शिक्षा दीक्षा आदिले उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । नरवहादुर लिम्बूको व्यक्तित्वमा पनि उल्लेखित

^{३१} मिति २०७०।३।१५ मा प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

कुराहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ । नरवहादुर लिम्बूको सम्पूर्ण जीवन भित्र अध्ययन गर्दा मध्यम वर्गीय व्यक्तित्वको रूपमा देखा पर्दछन् । ती व्यक्तित्वहरू साहित्यकार व्यक्तित्व, राजनैतिक व्यक्तित्व, धार्मिक सांस्कृतिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व, संग्रहकर्ता व्यक्तित्व आदि हुन् ।

३.३.१. शारीरिक बनावट

लिम्बू जातिलाई फलककै हेर्दा बाहिरी शारीरिक बनावटबाट पनि ठम्याउन सकिन्छ । लिम्बू जातिका मानिसहरू प्राय मजौला कदका हुन्छन् । गोलो अनुहार चिम्सो आँखा थेचो नाक लिम्बू जातिको खास शारीरिक चिनारी हो । सुरिलो पिठौला र बलिष्ठ शरीरको धनि लिम्बू जातिको शारीरिक बनावटले पनि आफ्नो छुट्टै परिचय दिन सक्छ ।

३.३.२. गुण र स्वभाव

मुन्धुममा लिम्बू (याक्थुम्बा) जातिलाई बीर जातिको रूपमा उल्लेख गरेको छ । लिम्बू जाति मिलनसार आत्मिय स्वभाव भएको जाति हो । सोभ्रो र इमान्दार प्रकृतिका लिम्बू जाति जोसिला साहसिला तथा आँटिला भएकै कारण विदेशी सेनाहरूमा भर्ती भएको उदाहरण हाम्रो आँखा अगाडि स्पष्ट छँदैछ । नर बहादुर लिम्बु (नवल फाइवाली) लिम्बू भएर पनि आफ्नो अध्ययनलाई बढी जोड दिने स्वभावका कारणले सरकारी खरदार कर्मचारी भएको बताउँछन् । यस्तो गुण स्वभाव लिम्बू जातिको एक परिचयात्मक विशेषता हो ।

३.३.३. लिम्बू समाजमा नर बहादुरको भूमिका

लिम्बू समाजलाई गहिरो अध्ययन गर्दा के पाउँछौं भने लिम्बू समाजमा सहिष्णुता भेदभाव रहित एकताबद्ध रहन्छ । उनीहरूको बीचमा एकरूपताको व्यवहारमा आधारित रहन्छ ।

३.३.४. लिम्बू खानपान

लिम्बू खानपानको रूपमा दालभात तरकारी पाक्छ भने फिलुङ्गेको अचार लिम्बूको मौलिक खाना हो । अतिथिहरूलाई तोडबा आदिसँग फिलुङ्गेको अचार

टक्र्याउने चलन छ । यसको अलावा मासुमा विभिन्न परिकारहरू प्राय जसो सुंगुर कुखुरा पेय पदार्थको रूपमा जाँड रक्सी चलाइन्छ ।^{३२}

३.४. साहित्यकार व्यक्तित्व

साहित्यकार व्यक्तित्व भनेको साहित्यसँग सम्बन्ध राख्ने व्यक्तित्व हो भन्ने बुझिन्छ । उनी उपयुक्त पृष्ठभूमिका आत्मा प्रतिभाका कारण सानै उमेरवाट कविता साहित्य सिर्जनाको क्षेत्रमा देखा परेका हुन् । वि.सं. २०३६ सालमा “अन्यायको हार” कथात्मक गीतिकथा बुद्ध अफसेट प्रेस, विर्तामोड भापावाट प्रकाशित गरे पछि औपचारिक रूपमा साहित्य क्षेत्रमा देखा परेका लिम्बूले विभिन्न विधामा कलम चलाए पनि पहिलो प्रकाशित तथा बढी उर्वर कविता विधा नै देखिन्छ । नेपाली साहित्यका गद्य तथा पद्य दुवै विधामा कलम चलाएकाले उनको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

किराँत साहित्यका अगुवा भापाको शनिश्चरे अर्जुधारा गाउँ साहित्यिक सर्जकका लागि उर्वर भूमि भन्दा फरक पर्दैन । विशेष गरी किराँत भाषा साहित्यको विकासमा यिनको कलम सक्रिय रूपमा चलिरहेको छ । आधुनिक पुस्ताले किराँत भाषालाई विस्तारै वेवास्ता गरीरहँदा फाइवालीले भने वृद्ध जोस र जाँगरलाई यसैको उत्थानमा छन् । उनका एक गीतिकथा अन्यायको हार मौलिक कृति २०३६ सालतिरै प्रकाशित छ । तत्कालीन पञ्चायति व्यवस्थाको शोषण विरुद्ध बोलेकाले गर्दा त्यति धेरै चर्चा पाएको पाइदैन । त्यसपछि संक्षिप्त खस लिम्बू शब्दकोष मौलिक कृति २०४९ किराँत ऐतिहासिक सवाई (२०५०) पालाम् (२०५२) याक्थुङ्ग मुम्पान सुम (२०६९) । किराँत सामान्य ज्ञान प्रथम संस्करण २०५२, वालीहाड तड नाम लारिङ्गो (२०५२) अमर विचारका बौद्धिक ज्ञानहरू (२०५७) राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्यांक गाथा (२०६९) संकलित कृति रहेका छन् । लिम्बू भाषा साहित्य लेखिएको उपन्यास प्रकाशनको क्रममा छ ।^{३३}

३.४.१. साहित्यिक चरण विभाजन

नेपाली साहित्यमा विभिन्न कालहरूमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । समय, स्थान, व्यक्तिको कृतिका आधारमा काल विभाजन गरिएको पाइन्छ । नरबहादुर लिम्बू ((नवलफाइवाली) अर्जुधारा -२, भापा निवासी साहित्यकार हुन् ।

३२ मिति २०७०।३।२० मा प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

३३ मिति २०७०।३।२० मा प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

साहित्यमा जीवित जीवन विताउनलाई निरन्तर प्रयास गर्ने साहित्यकार नवलफाइवाली २०३६ साल देखि हालसम्म साधनारत रहेको पाइन्छ । लेखक एवं संकलक को साहित्यिक यात्राका चरणहरू यसप्रकार रहेका छन् -

पहिलो चरण : (२०३६-२०४९):- अन्यायको हार (२०३६-२०४९ प्रथम संस्करण/संक्षिप्त खस लिम्बू शब्दकोश, प्रथम संस्करण २०४९)

दोस्रो चरण : २०५० देखि २०५७ सम्म ((किराँत एतिहासिक सवाइ २०५०, लिम्बू नामाकरण २०५०, पालाम २०५०, किरातसम्बन्धी सामान्य ज्ञान २०५२, बलिहाड तडनाम 'लारिङ्गे' २०५३, ४० आदिवासी/जनजातिको संक्षिप्त परिचय २०५६)

तेस्रो चरण : २०५७ देखि हालसम्म (बौद्धिक ज्ञानका अमर विचारहरू २०५७, राष्ट्रिय गणनासम्बन्धी दिग्दर्शन २०५७, मुक्पान सुम् २०६१, राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्यांक गाथा २०६१)

पहिलो चरण :- अन्यायको हार २०३६ सालमा प्रकाशनमा ल्याएता पनि बाल्य अवस्थामा नै तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थामा समाज रहेको शोषण दमन र अन्यायलाई प्रस्तुत गरेको यसको चर्चा प्रचार प्रसारमा ल्याउन नपाई लुकाए राख्दाराख्दै हराएको पाइन्छ । पहिलो पत्र हराएर दोस्रो अंक २०६९ साल पूर्व प्रकाशनमा ल्याएको पाइन्छ । यसरी संक्षिप्त खसलिम्बू शब्दकोष २०४९ रहेको पाइन्छ । साहित्य लेखन प्रारम्भिक अवस्था रहेको पाइन्छ । लिम्बू नामाकरण २०५० पालाम् २०५० रहेका छन् ।

दोस्रो चरण : किराँत सम्बन्धी सामान्य ज्ञान, बलिहाड तडनाम, लारिङ्गे २०५२ जस्ता साहित्य र इतिहास, संस्कृति पक्ष लगाएत विभिन्न समाज विषयवस्तुलाई लिएर आफ्नो साहित्य प्रतिको लगावलाई फूर्तिलो बनाएका छन् ।

तेस्रो चरण (२०५७ देखि हालसम्म)

नेपाली साहित्यमा निरन्तर कलम चलाउँदै आएका किराँत साहित्यकार लिम्बू भाषा लिपि र संस्कृतिलाई जोगाएर राख्नु पर्दछ भनि आफू भावी पुस्तालाई पनि साहित्यको मिठो रसस्वाद गराउन तल्लिन देखिन्छन् । उनीमा रहेको बौद्धिकता, लचिलोपन, जीवन भोगाइ प्रस्तुत सरलभाषा शैलीमा लेखन कार्य अगाडि बढाएको पाइन्छ । उनले आफ्नो साहित्यिक यात्रालाई अगाडि बढाउने क्रममा विभिन्न चरण

कृति रचना गरी आफूलाई नेपाली साहित्यको आकाशमा चम्किलो तारा मध्ये एक बन्ने कोशिस गरेको पाइन्छ।^{३४}

३.४.२. कवि व्यक्तित्व

कवि व्यक्तित्व नवल फाइवालीको सबैभन्दा उत्कृष्ट र महत्वपूर्ण व्यक्तित्व हो। उनले सानो उमेरमा नै गाई बाखा चराउँदै आफ्नो कविता लेखन गरेको पाइन्छ। फुटकर कविता प्रकाशन हुन नसकेको बताउँछन्। उनी कविता लेखन र वाचन गर्ने क्रममा धेरै हराएको अवस्थाको खोजीमा लागि प्रकाशन गर्ने बताउँछन्। यसरी उनको प्रकाशित कविता गीतिकथा नाम दिएको अन्यायको हार (२०३६) सालमा बुद्ध अफसेट प्रेस विर्तामोडवाट प्रकाशन भएको हो। यसरी उनको राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान भाषा साहित्य काव्य विभाग तथा राष्ट्रिय जनजाति विकास समितिद्वारा संयुक्त रूपमा आयोजित दुई दिने राष्ट्रिय भाषा तथा गोष्ठी कार्यक्रममा प्रस्तुत कविता लौ आयो सुनौलो दिन यो भाषावाट प्रकाशित जीवनमा आई परेका घटना मानव जीवनको दुखाइ, पीडा अहिलेको नेपाली युवाको जल्दो बल्दो विदेशीने पीडालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको पाइन्छन्। पञ्चायत व्यवस्थामा ठूलो भनाउँदाले गरीबको घरखेती सबै आफ्नो पकटमा पार्ने शोषणवादी विचारधारालाई लिएको पाइन्छ। मार्क्सवादी चिन्तन र राजनीतिक विकृति, विसङ्गतिको अन्त्य र सुधारको चाहना राख्दै उक्त रचना प्रकाशित गरिएको पाइन्छ।

राष्ट्रिय भावनाले ओतप्रोत भएका उनका कविता धेरै पत्र पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ। जस्तै “आसु सबैको हाम्रै घर हो” कान्तिपुर (२०५५।१०।०२) मा प्रकाशित अर्को “नेपाल नै रातो भयो” जन संसद २०५६।०७।२५, जुट्ने र उठ्ने कविता भाषावाट प्रकाशित पत्रिका “मूक्ति आवाज” वर्ष १ अंक ४ मिति २०५४।१०।२६ मा प्रकाशित हो।^{३५}

३.४.३. उपन्यासकार व्यक्तित्व

साहित्यकार नवल फाइवालीले बहत्तर वर्षको लामो साहित्यिक यात्रा पार गरीसकेका छन् भने उपन्यासका क्षेत्रमा साहित्यिक यात्राको चौतिस वर्ष पछाडि भए पनि यसको लेखनको पृष्ठभूमि भने विभिन्न गीतिकथा लेख्ने गरेको कारण वि.सं.

^{३४} टेलिफोन सम्पर्कबाट २०७०।३।२५ मा प्राप्त जानकारी

^{३५} टेलिफोनबाट २०७०।४।४ मा प्राप्त जानकारी।

२०७० सालमा आएर आफ्नो वृद्ध जोस जागरलाई लिएर लिम्बू भाषाको कथा वस्तुलाई लिएर लिम्बू भाषा र त्यसलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशन तयारी रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

३.४.४. निबन्धकार व्यक्तित्व

साहित्यिक विधा मध्ये अर्को महत्वपूर्ण विधाको रूपमा निबन्ध पर्दछ । उनले आफू निबन्ध विधा तिर कलम चलाएको पाइदैन । आफू अब निबन्ध पनि लेख्ने तयारीमा रहेका छन् ।

३.४.५. गीतिकथा व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यमा गीतिकथा लोक साहित्य अन्तर्गत एक लोक गीति महत्वपूर्ण विधा भएकोले आफूले भ्याउरे छन्दमा 'अन्यायको हार' नामक गीतिकथा लेखेको पाइन्छ ।

'अन्यायको हार' उनले (२०३६) सालमा प्रकाशन गरे पनि तत्कालीन राजनीतिक परिस्थितिले गर्दा धेरै प्रचार प्रसार गर्न नसकेको बताउँछन् । यसमा स्वच्छन्द लेखन प्रकृति प्रेमी, राष्ट्रिय भावना र मनोवैज्ञानिक चिन्तनलाई लिएर अगाडि बढाएको छ । यसमा रामु र सेती श्रीमान श्रीमति रहेका छन् । उनीहरूको एक मात्र छोरा प्रकाश रहेको पाइन्छ । भूपेन्द्र र मालतिको छोरी धरणी रहेको पाइन्छ ।

अन्यायको हारमा रहेको एउटा शोषण वर्गले जनतालाई सताएको देशमा जस्तो परिवर्तन आए पनि जनतालाई कुनै प्रभाव नपरेको अन्यायमा परेकालाई जहिले पनि न्यायको पक्षमा निर्णय नहुने कुरालाई देखाएको छ ।

प्रकाश अहिलेका नेपाली युवाको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा आएको छ । विदेश गएर जीवन यापन गर्नु पर्ने बाध्यता चित्रण गरेको पाइन्छ । तत्कालीन राजनीतिले साहित्यमा प्रभाव परेको पाइन्छ । नवल फाइवालीको कृतिहरूमा भल्को पाइन्छ ।

३.४.६. राजनैतिक व्यक्तित्व

नरवहादुर लिम्बूको परिवार खास राजनैतिक चासो नराख्ने परिवारको रूपमा रहे पनि वि.सं. २०३६ सालको देशको राजनैतिक परिवर्तनसँग उनी पनि क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । २०४७ साल देखि हाल सम्म राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टीमा रहेको र जातीय आन्दोलनमा सक्रिय भई आफू आफ्नै भाषा संस्कृतिलाई उत्थान गर्न आफ्नो

समय खर्चिएको बताउँछन् । २०४६ साल अगाडिका उनका रचनामा राजनीतिक आस्था रहेको पाइन्छ ।^{३६}

राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टीलाई आधार बनाइ विकृत मार्क्सवादी लेलिनवादीको समर्थन गरेको पाइन्छ । हाल उनी गाउँ इकाइ सदस्य देखि जिल्ला समिति हुँदै हाल वैकल्पिक केन्द्रीय सदस्य रहेर आफ्नो पाको उमेर, फूलेको केश र धमिला आँखालाई राजनीति साथै साहित्य क्षेत्रमा सक्रिय प्रेरणाको स्रोत बन्दै आफ्नो भाषा (लिम्बू भाषा) र संस्कृतिलाई बचाई राख्न तल्लीन छन् । यसरी नवल फाइवाली साहित्यकार भए पनि उनका रचनामा राजनीतिको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ ।

३.४.७. संकलक र सम्पादक व्यक्तित्व

नर बहादुर लिम्बूको विभिन्न पुस्तकहरूको संकलन र सम्पादन गरेर धेरैवाट प्रशंसा पाएको देखिन्छ । उनले लिम्बू भाषाको खोज र लोप हुन लागेको लोकगीतको विषयमा संकलन गरेको पाइन्छ । लोक साहित्यमा उनको रुचि क्षेत्र रहेकोले उनले आफू साहित्यमा औपचारिक शिक्षा हासिल गर्न नपाए पनि अनौपचारिक रूपमा लोक साहित्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । यसै क्रममा उनले निम्न लिखित विषय वस्तुलाई संकलन गरी लिखित रूप दिन सफल भएका पाइन्छन् ।

३.५. लिम्बू जातिको इतिहास

इतिहास संसारमा अस्तित्वरत सबै सजीव र निर्जिव वस्तुहरूको हुन्छ । तरपनि मान्छेको इतिहास अनि जातिगत इतिहासले मानव जीवनमा अहम् महत्व राख्दछ । 'इतिहास' शब्दको शाब्दिक अर्थलाई हेर्दा 'इति'+ 'ह'+ 'आस' यी तीन शब्दहरूको समास प्रक्रिया वा संयोजन प्रक्रियाबाट 'इतिहास' पूरै शब्दको निर्माण भएको पाउँछौं । जसको अर्थ 'यस्तो अवश्य भएको थियो' भन्ने हुन्छ । नेपालका विभिन्न जातिहरूको इतिहास भए जस्तै लिम्बू जातिको पनि एउटा छुट्टै इतिहास कोरिएको छ । इतिहासका विभिन्न मोडप्रति मोडहरू लिम्बू जातिको इतिहासमा पाइन्छ । जसलाई संक्षिप्तमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिन्छ ।

---

^{३६} शोधनायकबाट मिति २०७०।४।१० मा प्राप्त लिखित जानकारी ।

जाति भन्ने जन्मगत एकै नश्ल, प्रकृति, स्वभाव र गर्भाधान आदिमा समानता रहेको एक खास समूह-उपसमूहलाई जनाउँछ। लिम्बू जाति किराँत समूह अन्तर्गतको एक जाति भएकोले किराँत इतिहास उल्लेख गर्नु नै वास्तवमा किराँत समूहमा पर्ने 'लिम्बू' जातिको इतिहास उल्लेख गर्नु हो। त्यसकारण 'लिम्बू' जातिको इतिहास उल्लेख गर्दा किराँत इतिहास तिर पनि ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ। यसैले लिम्बू जातिको इतिहास पनि 'किराँत' इतिहाससँगै जोडिएर आउँछ।

किराँत जातिको इतिहास प्राचीन छ। यस जातिको विषयमा प्राचीन संस्कृति ग्रन्थहरू, वेद, उपनिषद, स्मृतिग्रन्थ, महाभारत, रामायण, पुराण तथा भारविको 'किराँतार्जुनियम्'मा मात्र होइन स्वेताम्बर सम्प्रदाय जैन धर्म ग्रन्थहरूमा मात्र पनि होइनन्। बौद्ध धर्म ग्रन्थहरू ललित विस्तार मूलसर्वास्तिवादविनय सग्रह, त्रिपिटक, अश्वघोषको बुद्ध चरित्र आदिका साथै इस्लाम धर्म ग्रन्थ जिन्दआवेस्ता, अरबी राफनामा, आइने अकबरी समेतमा उल्लेख भएको छ। यसका साथै क्रिस्तानीहरूको धर्म ग्रन्थ 'दि बुक अफ सायल' 'न्यू विब्लिकल अटलस' देखि लिएर चिनिया भाषाका सुडताङ तथा हान बंशका इतिहासका साथै तिब्बतका सोङचङगम्पोको इतिहास तथा तिब्बतकै कांग्यूर तथा ताङ्यूर बौद्ध ग्रन्थहरू समेतमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

यसरी किराँत जातिको विषयमा उल्लेख गर्ने विभिन्न ग्रन्थहरू मध्ये पनि 'ऋग्वेद' सबैभन्दा जेठो मानिन्छ। यस प्राचीनतम ग्रन्थमा किराँतहरूलाई दास, दस्यू, दैत्य आदिका रूपमा उल्लेख गरिएको छ। त्यसैगरी यजुर्वेद र अथर्ववेद समेतमा 'किराँत' शब्दको उल्लेख भएको छ।

एवम् रूपले पूर्वीय तथा पाश्चात्य विभिन्न ग्रन्थादिमा उल्लेख भएको 'किराँत' शब्दको शाब्दिक उत्पत्ति र अर्थलाई नियाल्दा विद्वान्हरू बीचमा विभिन्न मत-मतान्तरहरू रहेको पाइन्छ। यसैक्रममा किराँत मन्धुमी भाषामा 'काई' + 'लाशो' को अर्थ हुन्छ = नाता सम्बन्ध+पवित्र आसन। पहिले मानिसहरूले हिमाललाई सर्वोच्च आत्मा परमात्मा बस्ने पवित्र स्थान भनी 'काइलाशो' वा कैलाश भन्दथे। यही काइलाशो शब्द अपभ्रंश भई 'किराँत' भएको हो र यही पवित्र ठाउँमा जन्मे हुर्केका फौलिएका मानव जातिलाई 'किराँत' भनियो।^{३७} डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य 'किराँत' शब्द

३७ सम्पादक मण्डल, नेपालका जनजातिको धर्मसंस्कार, प्रकाशन २०४८, पृ.सं. १९-२०।

संस्कृतबाट अर्थसहित उत्पत्ति भएको मान्छन् । उनले 'किराँत' शब्दको दुई विभाग गरेको देखिन्छ । जस्तो 'किर' शब्दको अर्थ 'समुन्द्र पर्यन्त भू-भाग' हो भने 'अत' शब्दको अर्थ 'निरन्तर गमन् गर्नु' हो । त्यसो हुँदा 'किरम = समुन्द्रपर्यन्त भूभागम् - अतन्ति सात्ततेन = गच्छन्ति ये ते 'किरातम' अर्थात् नेपालदेखि लिएर समुन्द्रसम्मको भू-भागमा गएर जस्ले पराक्रमले जितेर शासन गर्छन् ती किराँत हुन् । आफ्नो बल, बुद्धि, पौरुषले समुन्द्रसम्मको भूमिलाई जितेर शासन गर्ने भएका हुनाले नै 'किराँत' नाम रहेको हो ।^{३८} यसरी डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यले संस्कृत शब्दबाट किराँत शब्दको उत्पत्ति देखाएका छन् ।

किराँत शब्दको उत्पत्ति र अर्थमा विभिन्न विद्वान्हरूबीचमा विवाद रहेको छ । सो को पुष्टि इतिहासले गर्ने नै छ । यस्तै किराँत नामाकरणमा मत भिन्नताहरू रहे जस्तै किराँतहरूको नेपालमा आगमनको विषयमा पनि विद्वान्हरू बीचमा विभिन्न मत मतान्तरहरू रहेको पाउन सकिन्छ । किराँतहरूको प्राचीन बासस्थानको रूपमा धेरै विद्वान्हरूले मिश्र, बेबिलोन, मोहनजोदारो, हडप्पा आदि स्थानहरू औल्याएका छन् । स्व. इमानसिंह चेम्जोङ्गको धारण अनुसार : मिश्र, बेबिलोबाट पूर्व दिशा आउने एउटा ठूलो दल छुटेर आइ चीन राज्य स्थापित गरे । इ.पू.१३०० तिर अर्को नाम्दिवेर शाखा, सुखीकाँगी मैदान आइ बसे । यो वंशले त्यहाँ १२ पुस्ता राज्य गरी बस्दा फेरी अर्को शाखाले सुखी काँगी मैदानबाट आइ नेपाल तराइको वनजंगल आवाद गरी सिमागढ निर्माण गरेका थिए ।^{३९} यस्तै विचार राख्नेमा भिम विक्रम सेन चोवेगू पनि छन् । उनका अनुसार : इ.पू. ११०० मा क्यासपियन वरिपरीबाट हिन्दु कुश पर्वत नाघि पूर्व दक्षिण आउने हिन्दुहरूले भारत वासी किराँतहरूसँग युद्ध गर्नु परेको थियो । यही महाभारतको युद्ध र वैदिक युद्धलाई विभिन्न इतिहासकारहरूले आ-आफ्नै ढंगले वर्णन गरेको भए तापनि हिन्दूहरूसँगको युद्धमा अशान्ति, वादविवाद, बेमेलको कारणबाट नै भारतका हिन्दू धर्म नमान्ने किराँतीहरूलाई अनेक षडयन्त्रको मार खपाउँदै सिमागढबाट इ.पू. ८०० तिर किराँती राजाहरू विस्थापित हुँदै नेपालको विभिन्न पूर्वी स्थानहरूमा बसाई सरे । यसरी नेपालमा बसाइ सर्नु पूर्व नै भारतका विभिन्न

^{३८} डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, प्राचिन किरात इतिहास, प्र.प्र. २०५१, पृ.सं.१०।

^{३९} इमानसिंह चेम्जाङ्ग, किरात इतिहास, लेखन १९८२, पृ.सं.५।

क्षेत्रहरूमा किराँतसेन राजाहरूले राज्य गर्दथे भन्ने पुष्टि हुन आउँछ । भारतमा आर्यन अगमनको पूर्वसन्ध्यामै किराँती नागासेन गोपालवंशहरू जो उत्तर पश्चिमबाट आई भारतमा स्थापित हुन पुगेका थिए ।^{४०}

त्यस्तै इतिहासविद् नारदमुनि थुलुडले किराँती राजा शम्बर मैदानी सिन्धु क्षेत्रको संग्राममा हार खाए पछि, त्यहाँबाट पहाडी क्षेत्रतर्फ लागे र वैदिक कालमा 'दास', 'मरुत' भनिनेहरूको पर्वतमालामा आफ्नो गढ बनाउन थाले र उनीहरू 'कैरात' वा 'किराँत' नामबाट चिनिन थाले ।^{४१} त्यस्तै डा.स्वामी प्रपन्नाचार्यले पनि सिन्धु सभ्यताको निर्माता किराँत हुन सक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार सिन्धुघाँटीको सभ्यताभित्र चर्चित स्थानीय स्थलहरूको नाम पनि किराँतहरूको हुनुमा एउटा प्रमाण देखिन्छ । किनभने आज पनि 'जमाल किरियो' नामको स्थान सिन्धु प्रान्त भित्र विद्यमान छ । भाषा वैज्ञानिक दृष्टिले 'जम्भाल' शब्दको अपभ्रंश 'जमाल' हुन पुग्यो र 'किराँत' शब्दको अपभ्रंश 'किरियो' हुन पुगेको देखिन्छ । प्राचीन कालका त्यस स्थानको नाम जम्भाल किराँत थियो । आज पाकिस्तानमा पर्ने सिन्धु नदी र रावीनदीको घाँटी आदि स्थानहरूमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा किराँत सभ्यता, संस्कृति र कलाहरू लुकेका छन् । ती मध्ये सिन्धुघाँटीको सभ्यतामा देखा परेका कैयौँ सामग्रीहरू किराँत सभ्यताका परेका छन् ।^{४२}

यसरी हेर्दा पनि किराँतहरू भारत वर्षबाट नै नेपाल प्रवेश गरेका हुन् भन्नेमा पनि विद्वान्हरूबीच एकमत रहेको पाउन सकिन्छ । विद्वान्हरूका यी आधारहरूलाई हेर्दा किराँत जाती भारत वर्षबाट नै नेपाल प्रवेश गरेकोमा स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

यसै क्रममा विद्वान्हरूले त्रेतायुग, द्वापर युग तथा महाभारतकालीन किराँती राजाहरूको नाम उल्लेख गर्ने जमर्को पनि रहेका छन् । १९ औं पिढीका लवन्सुहाड किराँत राजा गन्धर्वी देशमा राज्य गरीरहेको समय त्रेतायुगको समय थियो । त्रेतायुग पछि द्वापरयुगमा किराँत कुलकै वंश नेवेहाडका छोरा एकमलव्यहाड राजा भए ।^{४३} यलम्बर किराँत राजाभन्दा अघिदेखि प्रारम्भ भएको महाभारत युद्धमा कैयौँ किराँत

---

४० भीमविक्रमसेन चोवेगू, थेगिमहाड लिम्बू, किरात सेनेहाड लिम्बू वंशावली इतिहास प्र.सं. २०६४ पृ.सं.८६।

४१ नारदमुनी थुलुड, किरातको नालिबेली, प्र.सं. २०४२, पृ.सं. १६।

४२ डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, प्राचीन किरात इतिहास, प्र.प्र. २०५१, पृ.सं.१२।

४३ श्री गोसाई श्री, उत्तमदास (उदयबहादुर) चोवेगू, संक्षिप्त किरात इतिहास तथा थेगहिम् वंशावली, प्र.प्र. २०४८ पृ.सं.४२।

राजाहरूसँग पाण्यडवहरूले मित्रता राखे र कैयौंसँग युद्ध गर्नु परेको थियो । त्यसताका भारशीव उपाधिधारी नागा, सेन राजाहरूले शासन गरेको व्यहोरा प्रसिद्ध छ । जस्तो : चित्रसेन, समुन्द्रसेन, भिमसेन इत्यादि ।^{४४}

यसरी हेर्दा किराँतहरूको आदिम पूर्वा को हुन् ? भन्ने विषयमा पनि विद्वान्हरू बीच मतैक्यता रहेको पाउन सकिन्छ । तर किराँतहरूको आदिम पूर्वाका रूपमा 'स्वयम्भूवमनु' लाई मान्ने विद्वान्हरूको लर्को देखिन्छ । ती विद्वान्हरूमा इतिहासविद् नारदमुनि थुलुङ, प्रेमबहादुर मावेहाङ गोसाइ श्री उत्तम बहादुर आदि रहेका छन् । किराँतीहरूको वंशवृक्षलाई हेर्दा स्वयम्भूवमनु' का एक मात्र पुत्र 'मंगोल' र मंगोलका ३ पुत्रहरू रहेका जसमा १ मुनाइडवा २ थोबोइडवा र ३ योबोइडवा छन् । यिनीहरू मध्ये पनि जेष्ठ पुत्र मुनाइडवाका पुत्र किराँतइडवाका १० जना छोराहरू रहेको । तिनीहरूमा १ योक्तुम्बा २ अठप्रे (अप्लिवा) ३ यकखावा ४ लुङफेवा ५ चाङफेवा ६ सुहाचेप्पा ७ थोक्लोप्पा ८ मागोप्पा ९ गुरुकप्पा र १० मा थाङदावा रहेका छन् ।^{४५}

यी माथि उल्लेखित किराँत ऐतिहासिक वंशावलीमा जे जस्तो उल्लेख भएपनि नेपाल खाल्डोमा आएर शासन गर्ने प्रथम किराँत राजा 'यलम्बरहाङ' हुन् । उनीसँगै करिब ३२/३३ पुस्ता किराँती राजाहरूले नेपालखाल्डोमा शासन गरेको भन्नेमा प्राय सबै विद्वान्हरूबीचमा मतैक्यता देखिन्छ । यलम्बरहाङले नेपाल खाल्डोमा मिति कलिगत ४० ताका शासन गरीरहेका अहिरवंशी राजा भूवनसिंहलाई पराजित गरी शासन शुरु गरेका थिए ।^{४६} यस क्रममा यलम्बरहाङले किराँतइडवाका १० छोरा (शाखा) हरू मध्ये योक्तुम्बा, याक्खोवा, अप्लिवा (अठप्रे), सुहाचेप्पा, लुङफेवा, याङफेवा गरी ६ शाखा भने आफूसँगै नेपाल खाल्डोमा ल्याएका थिए ।^{४७} यसरी नेपालका पहिला किराँती राजा यलम्बरहाङसँग आउने छ शाखा(छोरा) मध्ये 'योक्तुम्बा' नै किराँत

४४ भीमविक्रमसेन चोवेगू, थेगिमहा लिम्बू, किरात सेनेहा लिम्बू वंशावली इतिहास प्र.सं. २०६४, पृ.सं. १३२।

४५ श्री गोसाई श्री, उत्तमदास (उदयबहादुर) चोवेगू, संक्षिप्त किरात इतिहास तथा थेगहिम् वंशावली, प्र.प्र. २०४८, पृ.सं. ५२।

४६ श्री गोसाई श्री, उत्तमदास (उदयबहादुर) चोवेगू, संक्षिप्त किरात इतिहास तथा थेगहिम् वंशावली, प्र.प्र. २०४८, पृ.सं. ५३।

४७ ऐजन, ऐजन, ऐजन, पृ.सं. ६०।

समूहको एक जाति 'लिम्बू' भएको मान्न सकिन्छ । किनकी 'योक्तुम्बा' शब्द नै अपभ्रंश भई 'याक्थुडवा' भएको प्रष्ट हुन्छ । जुन अहिले पनि लिम्बूहरूलाई आफ्नै भाषामा संवोधन गर्दा 'याक्थुडवा (लिम्बू)' भन्ने गरिन्छ ।

यही क्रमले ३२ पुस्ता नेपाल खाल्डोमा शासन गरेका किराँती राजाहरूमा नेपाल खाल्डोका अन्तिम किराँती राजा भने योक्नेहाड हुन् ।^{४८} उनको पालाममा लिच्छवि वंशका भूमिवर्मा राजाले चढाई गरी शासन आफ्नो हातमा लिएपछि किराँतहरू नेपाल खाल्डो (यलाखोम) त्यागी पूर्वतर्फ लागे र वनेपामा आइ जम्मा छ पुस्ता राज्य गरे ।^{४९} यही क्रममा शासन कार्यमा दाजुभाइहरूको किचलो बढ्दै जाँदा र दरसन्तानहरू बढ्दै जाँदा योक्तुम्बा शाखाका सन्तानहरू त्यस भन्दा पनि पूर्व (अरूणपूर्व) तर्फ लागे र केही समय मकवानपूरलाई केन्द्रमानी अरूणपूर्वमा राज्य गर्न थाले । सोही बखतमा मकवानपूरी सेनवंशी राजाको अत्याचार खप्न नसकि दश राय लिम्बूहरूद्वारा धनुकाँड आदिको प्रयोग गरी राज्य आफ्नो हातमा लिई दश लिम्बू सत्र थुमको लिम्बूवान राज्य खडा गरेका थिए ।

यसरी शुरु ताका योक्तुम्बा र अहिले याक्थुडवाका रूपमा रहेका वर्तमान लिम्बूहरूको थर लिम्बू र लिम्बूवान क्षेत्रको राजनैतिक सीमाङ्कन कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा पनि विभिन्न विद्वान्हरूबीचमा मत-मतान्तरहरू देखिन्छ । यसै क्रममा स्व. इमानसिंह चेम्जोङ्गले लिम्बूजातिको नामाकरण र लिम्बूवान क्षेत्रको प्रादुर्भावको बारेमा स्पष्ट पारेका छन् । स्व. इमानसिंहह चेम्जोङ्ग दश चिनियाँ सान मकवान नेताहरूद्वारा लिम्बूवानको प्रादुर्भाव भएको देखाउँछन् । उनका अनुसार किराँत देश विभाजन हुनु अघि यो पूर्व फाँटमा आठ राजाहरूले आफ्नो गाउँमा बसी राज्य गर्दथे । ती राजाहरूका नाम क्रमशः हन्देनहाड, याकेतेद्हाड, चेस्विहाड, लारासोहाड, पाङ्गोहाड, खादोहाड र इमेहाड थिए । यी आठ राजाहरूको राज्यको सीमाना मधेस तथा पहाड दुवै तर्फ फैलिएको थियो ।^{५०} पछिबाट चीन देशको दक्षिण भागको सुचुवाड अथवा युनान प्रदेशको मकवान नामक ठाउँबाट सान जातिका चिनियाँहरू आफूलाई सान

४८ श्री गोसाई श्री, उत्तमदास (उदयबहादुर) चोवेगू, संक्षिप्त किरात इतिहास तथा थेगहिम् वंशावली, प्र.प्र. २०४८, पृ.सं.९९।

४९ ऐजन, ऐजन, ऐजन पृ.सं. १००।

५० इमानसिंह चेम्जोङ्ग, किरात कालिन विजयपूरको संक्षिप्त इतिहास, प्र.सं.२०३१, पृ.सं.१।

मकवानजाती घोषणा गरी उत्तर बर्मा देशको चिन्दवीन नदिको किनारमा बसाई सर्न आए । बस्दा रहदा एक अर्को काचिन अथवा चिडफोजातिले तिनीहरू बसेको ठाउँहरूमा आक्रमण गरे । घमासान युद्ध पश्चात लडाइमा काचिन जातिहरूको विजय भयो ।

यस प्रकारले चिनदविन नदीको हुक्काड भ्यालीको लडाइमा पराजित भई भाग्ने सानमकवान जातिहरू दश नेताहरूका नेतृत्वमा बर्मादेश छाडी चातकोइ पहाड नाघि आसामको मैदान भूमिमा बसाइ सर्न आए । त्यहाँबाट उत्तर बंगालको देशमा प्रवेश गरे । तिनीहरूले उपरोक्त आठ किराँत राजाहरूसँग अनुमति मागी उनीहरूकै देशमा प्रजा भई बसे ।

समायानुसार यी दश भाई सानमकवान वंशका मानिसहरूको संख्यामा बृद्धि भयो, त्यस अवस्थामा तिनीहरूको राजाले उनीहरूमाथि राजनैतिक विद्रोहको शंका गरी तिनीहरूलाई अत्यन्त निष्ठुरताका साथ थिचोमिचो गर्न लागे र सानमकवानवंश माथि दासत्वको व्यवहार गर्न लागे, यस्तो अन्याय र निष्ठुर व्यवहार सहन नसकी शानमकवान वंशका मानिसहरू एकमत भई त्यस मुलुकका अम्बेपोजोमा, कामकेत्लाडमा र सुम्हेतलुडमा नामका ठाउँहरूमा भेला भई चुम्लुङ (सभा) गर्न लागे । अन्याय सहनुभन्दा विद्रोह गरी ती दुष्ट राजाहरूको संहार गरी आफैँ त्यो देशको अधिकार हुने भनी तिनीहरूले निश्चय गरे । यस प्रकार दृढ संकल्प लिइ वीर योद्धाहरू अस्त्रले सुसज्जित भई युद्धको नारा लगाउँदै युद्ध क्षेत्रमा भेला हुन थाले । राज विद्रोह गर्ने निधो थाहा पाउनासाथ त्यो देशका आठ राजाहरू आ-आफ्ना भएभरका फौज भेला गरी युद्ध क्षेत्र अम्बेपोजोमा आए । रणक्षेत्रमा मुकाविला हुना साथ भयङ्कर काटमार चल्यो । टाढा-टाढा लुकी रहेका धनुधारीहरूले दुश्मनका सिपाहीहरू एक-एक गरी मार्न थाले । भाला, वछ्छा, बन्चरो, चेप्सा, तीखा-तीखा वाणहरूका आघातले गर्दा आठ राजाका सिपाहीहरू रणक्षेत्रबाट पलायन भए । आठ राजाहरू कोही मारिए । कोही विदेश लागे । त्यो देश शासनमकवान राजाहरूको हातमा आयो । अब राजा निर्वाचन गर्ने प्रस्ताव राखे । एउटा राजा चुनाव गर्नु जायज ठहराईन भन्ने चुम्लुङ सभामा निर्णय भयो । कारण दश सरदारहरूका सल्लाह अनुसार युद्ध गरी विजयी गरेको देश

हो । तसर्थ यो देश दश भागमा विभक्त गरी दश सरदारहरूले प्रत्येक भागमा राज्य गर्ने प्रस्ताव पारित गरे भने तिनीहरूले विजय गरेको देशको नयाँ नाम राख्ने दोस्रो प्रस्ताव राखे । शानमकवान वंशका मानिसहरूले छलफल गरी धनुष वाणकै शक्तिले विजय प्राप्त गरेको देश हो भनी त्यो देशको नाम 'लिम्बूवान' राख्ने प्रस्ताव पारित गरे ।^{५१}

यस्तै श्री गोसाई श्री उत्तमदास (उदय बहादुर) चोबेगू बनेपाको अन्तिम किराँती राजा लिबुकहाङ्का पालामा दश लिम्बू प्रान्त भएको र उनकै जनता 'लिम्बू' र छुट्याएको प्रान्त लिम्बूवान भएको मत प्रकट गर्दछन् ।^{५२} यसै क्रममा प्रेम बहादुर मावोहाङ लोलिमहाङ राजाका नामबाट 'लिम्बू' रहन गएको मत प्रकट गर्दछन् । लिम्बू नामाकरणका सन्दर्भमा विभिन्न मतान्तरहरू देखा परे जस्तै लिम्बूवान राज्यको अस्तित्वको सम्बन्धमा पनि धेरै मत मतान्तर रहेका छन् । इतिहासविद् धरणीधर दाहाल लिम्बूवानको संकल्प सन् ६००/७०० तिर देखाउँछन् भने स्व. इमानसिंह चेम्जोङ्ग सन् ६०० तिर देखाउँछन् । तर लिम्बूवानको वास्तविक राजनीतिक सीमा भने सन् १२६४ देखि मात्र विकसित भएको बुझ्नमा आउँछ ।^{५३}

पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण पश्चात् पनि लिम्बूहरू अपूगी स्वामित्वका रूपमा जिम्मावाल, तालुकदार वा सुब्बाकाक रूपमा किपटीया परम्परा अनुसार लिम्बूहरूले आफ्नो स्वामित्व कायम राखेता पनि राजा महेन्द्रको पंचायती व्यवस्थाको समयमा जारी भएको भूमि सुधार ऐन २०२१ (दोस्रो संस्करण २०२५) लागू भएपछि किपट प्रथा पनि सदाको निम्ति समाप्त भएर गएको हो ।

यसरी किराँती समूह अन्तर्गतको एक 'लिम्बू' जाति प्राचीन जाति हो र लिम्बू (याक्थुडवा) जातिको इतिहास किराँत समूहको इतिहास जत्तिकै प्राचीन छ भन्ने पनि स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

५१ इमामनसिंह चेम्जोङ्ग, किरात कालिन विजयपूरको संक्षिप्त इतिहास, प्र.प्र. २०३१ पृ.सं. २०७ ।

५२ श्री गोसाई श्री, उत्तमदास (उदय बहादुर) चोबेगू, संक्षिप्त किरात इतिहास तथा थेगहिम् वंशावली, प्र.प्र. २०४८ पृ.सं. ५३।

५३ भीमविक्रमसेन चोबेगू, थेगिहाम लिम्बू, किरात सेनेहाङ लिम्बू वंशावली इतिहास प्र.सं. २०६४ पृ.सं. १०२।

३.६. लिम्बू जातिको संस्कृति

मानवले जन्मेर बाँच्दा र साथै मर्दासम्म पनि विभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै रहेका छन् । मानव जीवनमा आइपरेका हरेक क्रियाकलापहरू विधिसम्मत तरिकाले परापूर्वकालदेखि सञ्चालनमा आइराखेका हुन्छन् । जसलाई हामी संस्कृति भन्दछौं । संस्कृति मानव सभ्यताको आदिम कालदेखि नै मानव जीवनमा व्यवहृत भएर केही परिमार्जन, केही हराएर तथा केही थपिएर पनि आइराखेका हुन्छन् । यसरी हामी बोलीचालीमा संस्कृतिलाई परम्परा पनि भन्न सक्छौं । हरेक समुदायमा परम्परा तथा

संस्कृतिले विधि नियम तथा आचरणको प्रभाव स्वरूप संस्कार, संस्कृति तथा परम्परालाई मानव जीवनबाट बदल्न वा छुटाउन लगचग असम्भव नै हुन्छ । यस्ता संस्कार तथा परम्पराहरू विभिन्न जाति समुदाय विशेषमा छुट्टाछुट्टै प्रकारका हुन्छन् । प्रत्येक जाति विशेषका जन्म विवाह तथा मृत्यु आदिमा आ-आफ्नै प्रकारका संस्कृति तथा परम्पराहरू प्रचलित व्यवहृत तथा सम्पादित भइ आएका हुन्छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने यही परम्परा तथा संस्कृतिहरू नै कुनै पनि जातिलाई स्पष्ट रूपमा चिनाउने विशेषताहरू हुन् । यसरी प्रष्ट रूपमा भन्ने हो भने मानव समुदायले आफ्नो सभ्यताको सुरुदेखिनै सर्वसम्मत तरिकाले संचालन गरी ल्याएका विधि व्यवहारहरूलाई नै संस्कृति वा परम्परा भन्दछौं ।

नेपाल बहुजाति, बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक देश हो । यहाँ विभिन्न जाति, जनजातिहरूको बसोबास रहेको छ । त्यसैले स्वभावैले यहाँ सांस्कृतिक विविधता रहेको नै छ । विशेषत भन्ने हो भने सांस्कृतिक दृष्टिकोणमा हेर्ने हो भने नेपालका आदिवासी जनजातिहरू विशेष महत्वका छन् । यिनीहरूको जीवनशैली कुनै पनि किसिमको संस्कृति वा परम्परा विहिन छँदैछैन भन्दा फरक नहोला । नेपाल भित्र बसोबास गर्ने अन्य जातिहरूको भन्दा बेग्लै किसिमको संस्कृति पाउन सकिन्छ, जनजातिहरूमा । नेपालका अनय समुदायका लिम्बू जाति पनि नेपालका आदिवासी जनजातिका रूपमा सूचिकृत जाति हो । अर्कोतिर यहाँका अन्य आदिवासी जनजातिहरूका संस्कृति तथा परम्परा भन्दा बेग्लै पहिचानका संस्कृति बोकेका जातिका रूपमा लिम्बू जातिलाई

चिन्तन सकिन्छ । लिम्बू जाति आदिम जाति त हुँदै हो र साथै लिम्बू जातिमा पनि जन्मदेखि मृत्युसम्मका विभिन्न आदिम संस्कार संस्कृतिहरू आज पर्यन्त चलिनै रहेका छन् । भलै ती कतिपय लोप भए होलान् कति परिमार्जित भए होला कति थपिए पनि होलान् । यसरी लिम्बू जातिको जनजीवनमा यसले गहिरो प्रभाव पारेको छ । एउटा छुट्टै पहिचानका साथ जातीय अस्तित्व बोकेका लिम्बू संस्कृतिहरू संख्यात्मक रूपमा धेरै छन् । तर यहाँ केही महत्वपूर्ण लिम्बू संस्कृतिको क्रमिक रूपले संक्षिप्त परिचय गराउनु उचित हुन्छ ।

३.७. लिम्बू पर्व वा चाड चासोक तडनाम

नेपालमा तमाम आदिवासी जनजातिहरूले परम्परादेखि मानी ल्याएका आ-आफ्नै मौलिक चाडहरू छन् । जुन पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म आ-आफ्नै जाति विशेषमा छरिएर रहेको हामी पाउँछौं । आर्यन जातिका मानिसहरूले दशैं र तिहारलाई महान् चाडका रूपमा मनाउँछन् । त्यस्तै मुस्लिम सम्प्रदायकाले बकरइद तथा क्रिश्चियन सम्प्रदायकाले क्रिसमसलाई महान चाडका रूपमा मनाउँछन् । यसै सिलसिलामा हेर्ने हो भने किराती सम्प्रदायको महान चाडको रूपमा चासोक तडनाम रहेको छ । चासोक तडनाको शाब्दिक अर्थ 'चासोक' भनेको नयाँ अन्नवाली हो र तडनाम भनेको चढाउनु हो त्यसकारण 'चासोक तडनाम'को अर्थ वर्षभरिमा पाकेको नयाँ अन्नवाली चढाउने भन्ने अर्थ हुन्छ । यसलाई किराँत बाहेक अन्य जातिले यसलाई न्वागीका रूपमा लिन्छन् ।^{५४} यो (न्वागी पूजा) चाड मेचीदेखि महाकाली तथा तराइदेखि हिमाल सम्मका किरातीहरूले मंसीर पूर्णताका सम्पन्न गर्छन् । यो चाडलाई राईहरूले साकेवा/साकेला, सुनुवारहरूले 'फोलपँदर' तथा किराती लिम्बूहरूले 'चासोक तडनाम'को नामले बडो धुमधामका साथ मनाउँछन् । मंसीर पूर्णताका मनाउने क्रममा कसैले भोगबली र कसैले सात्विक तरीकाले पूरोहितद्वारा यो चाड पूजा सम्पन्न गर्दछन् । मंसीर पूर्णताका त्रयोदशीदेखि पूर्णसम्म जम्मा तीन दिन यो चाड मनाउने गरिन्छ । बितेका दिनका रीसरागलाई विर्सेर चासोक तडनामका दिन लिम्बू समुदायमा भेटघाट र शुभकामना आदान प्रदान गरिन्छ । साथै यही चाडको अवसरमा पाहुनाहरूको आदानप्रदान गरी खानपिन पनि गरिन्छ ।

^{५४} मञ्जुल याक्थुम्बा, किरात चाड: चासोक तडनाम छोटो जानकारी, तान्छोप्पा मासिक, वर्ष १५, अंक १०, २०६७ ।

नवविवाहित बेहुला बेहुली र अन्य चेलीबेटीहरू हुक्वा र चेतुङ्का साथमा चासोक तडनामकै दिन माइती वा ससुराली जाने गर्छन् । चासोक तडनाम नया बाली (धानवाली) भित्राएको बेला गरिने वा मनाइने चाड भएकोले धान, कोदो, मकै आदि जस्ता पोका बालीका दुईतीन मुठ्ठी बालाहरू टिपी घरमुली महिलाले चाखो नितो गरी फेदाङ्माद्वारा प्रकृया पुऱ्याएर पूजा आजा गरी मनाइन्छ ।

यसरी लिम्बू महान् चाड चासोक तडनाम मनाउने एउटा निश्चित विधि र सामग्रीहरू आवश्यक पर्छ । चासोक तडनामका अवसरमा गरिने पूजालाई चासेकथिसोक पूजा भनिन्छ । जुन पूजाको लागि चाहिने सामग्री र पूजा विधि तल उल्लेख गरिन्छ ।

- क) नयाँ अन्न मकै, कोदो तथा धान आदि पाकेपछि घरको मुली माइमाइले चोखो नितो गरी धान र कोदोको बाला टिपी ल्याउछन् । धानको बालाबाट धान भारेपछि त्यसलाई आँडीमा भूटीप ओखलीमा कुटेर चिउरा बनाइन्छ भने नङ्गले छोडाएको नयाँ धानको अक्षता चामल बनाइन्छ ।
- ख) कोदोको बालालाई हातले माडेर गोडा निकालिन्छ । कोदोको गोडा मर्चा र पानी मिसाएर पूजाको लागि जाँड साप्तोक बनाइन्छ ।
- ग) नरकट, मालीङ्गो वा निगालो आदिको तल्लो पट्टि भुईँमा गाड्न सजिलो हुने गरी चुच्चो पार्ने र माथि पट्टि मुठारेको ढुङ्गो ५/६ इन्च लामो बनाइन्छ । त्यस भित्र साप्तोक हाली थितोड्वा बनाइन्छ । तोड्वा बनाउने वस्तुबाटै सिन्का बनाई पिचिड (पाइप) तोड्बामा हाल्ने र तोड्बालाई केराको पातले छोपी पिचिडले छेडे पछि पूजाको लागि तोड्बा तयार हुन्छ ।
- घ) वासोफुडवेत् (चिन्डो) वा लोहोटा/डबकामा बादुम्पक्वा (चोखोपानी हाली वासाङ्ना वा लाइक्सो (केराको पातलाई बरेर बनाएको पानी छर्कने वस्तु) तयार गर्नु पर्छ ।
- ङ) विभिन्न प्रकारका फलफूल, सुकेको तितेपाती र धुपीको धुलो धुप, सालधुप, अन्य सुगन्धीत धुपहरू, भेटी, चिउरा, अक्षता तयार गर्नु पर्छ ।
- च) ३ देखि ६ इन्च गहिरो जमिन खनेर निकलेको माटोले जमिन लिप्नु पर्छ । लिपिएको जमिनमा पूजा गरिने विभिन्न देवी देउताहरूको लागि सुल्टै सुल्टो

पारी केराको पात दुईसरो पात ओच्छ्याइ (पूजा थान) बनाइन्छ । लासो थाप्ने तरिका कही कही फरक पनि हुन सक्छ ।

छ) युमा साम्माड र थेवासाम्माडको थानमा भने माथि उल्लेखित सामग्रीहरूको अतिरिक्त थालमाथि फुड्सारी (कलश) र दियो जलाई पूजा गर्नुपर्छ । घरभित्र लासो थाप्दा जमिन खनी सम्प्याउनु पर्दैन ।

माथि उल्लेखित तयार पारिएका आवश्यक सामग्रीहरू मध्येबाट बाहिर पूजिने देव-देवताहरूको लागि खनि सम्प्याइएको जमिनमा प्रत्येक देवी-देउताको लागि लासो अगाडि १/१ जोर तोड्वा ठड्याउनु पर्छ । पूजा सकिएपछि तोड्वाको जाँड पिचिडले लासोमा छर्किए वा चढाएर तोड्वाहरू लडाइदिनु पर्छ । चासोक तड्नाम मनाउदाका दिनमा गरिने पूजाविधि, तरिका र मुन्धुम जान्ने जो सुकैले गरेपछि हुन्छ । तर धेरैजसोले देवारी, माडदेम्वा र फेदाड्माहरूद्वारा नै यो पूजा सम्पन्न गराउँछन् । पूजा सम्पन्न गरिसकेपछि फेदाड्मा वा देवारीले नयाँ पाकेको अन्नको चिउरा र अक्षताका साथ अन्य चडाइने चिजविजहरू बलिरहेको चुलोमा चडाउँछन् । यावोहरू (मैनामहरू) घर परिवारका सम्बन्धित सदस्यहरूमा आर्शिवादका साथै नजिकका दाजुभाई, चेलीबेटी र इष्ट-मित्रहरूलाई समेत बोलाई गच्छे अनुसारको आतिथ्य अर्पण गर्नुका साथै छिमेकीहरूको घर घरमा चाडको वा पूजाको प्रसाद वितरण गरिन्छ । यसरी लिम्बूहरूको महान् चाड चासोक तड्नामको अवसरमा गरिने पूजा चासोक थिसोक पूजामा पनि विभिन्न देवी देवताहरूको पूजा आराधाना गरिन्छ । जस्तो कि सम्पन्न गरिन लागेको पूजाकार्य विघ्नबाधा रहित सम्पन्न होस् भन्नका लागि सर्वप्रथम 'मिसेक्वा'को पूजा गरिन्छ । तयस्तै गृहस्थी जीवनमा विघ्नबाधा नदिइयोस भनी 'ताफेम्बा' वा 'ताम्भुड्ना' जस्ता विभिन्न शिकारी वनदेवता वनदेवीहरूको पूजा आराधाना गरिन्छ । यसका 'तकसम्बा', 'सिरिडमा' वा 'मुदेन्हाडमा', 'तेन्छामा', 'खञ्जमा', वजमा तथा 'वरक्पा' वा 'वरक्मा' जस्ता वनदेवी देवताहरू पनि पर्छन् । घरको रक्षा गर्ने बूढाबाजे देवता 'काप्पोबा' 'हिमसाम्माड' को साथै तागेरा सनड्वाफुमाड मातृशक्तिको रूपमा प्रकट भएकी लिम्बूहरूको सर्वोपरि इष्टदेवी 'युमासाम्माड' आदिको साथै 'थवासाम्माड', 'थुडदाड्वा' सिबेर याक्थुड्मा, सिबेर याभुड्ग्रेकमाको पूजा आराधाना गरिन्छ ।

अन्त्यमा अन्य जाति जनजातिहरूको जस्तै लिम्बू जातिको महान् चाड 'चासोक तङ्नाम' हो । प्रत्येक वर्ष चासोक तङ्नामलाई राष्ट्रिय चाडको रूपमा मान्यता दिदै नेपाल सरकारले एकदिन राष्ट्रिय विदाको घोषणा गरेको छ । लिम्बू संस्कृतिको अभिन्न अंगको रूपमा 'चासोक तङ्नाम' पनि एउटा हो र यो पर्व लिम्बू जातिको ऐक्यवद्धता एकता समृद्धता सद्भावको प्रतीकका रूपमा मनाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

नर बहादुर यडहाड (नवल फाइवाली) को कृतित्वको अध्ययन

४.१. लोक साहित्यको परिचय

आदिमकालदेखि लोक मानिसले भन्दै आएको सरल, सरस साहित्यिक अभिव्यक्ति नै, लोक साहित्य हो। लोक साहित्यमा लोक जीवनका उकाली-ओराली, आरोह-अवरोह, हर्ष-विस्मात, आशा-निराशा तथा सुख-दुःखहरू साहित्यिक मधुरताका साथ अभिव्यक्त हुन्छन्।

लोकसाहित्य दुई शब्द 'लोक' र 'साहित्य' को समासबाट बनेको शब्द हो। यसको अर्थ लोकको साहित्य। यहाँ दुई शब्द छुन् लोक र साहित्य लालित्य युक्त तथा भावपूर्ण भाषिक कलाको रूपमा साहित्यलाई परिभाषित गरिएको छ। संस्कृत वाङ्मयमा खास गरी लोकसाहित्यको प्रयोग दुई अर्थमा भएको पाइन्छ। १) स्थानका रूपमा २) सामान्य जनताका रूपमा।

स्थानकाल, वाचक शब्दका रूपमा स्वर्गलोक र मर्त्यलोक जस्ता शब्द प्रचलित छन् भने सामान्य जनताका रूपमा 'जन' शब्दको पनि केही नेपाली र भारतीय विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका छन्।^{५५} तर 'जन' शब्दको प्रयोग संस्कृत भाषामा सर्वसाधारण जनताका लागि भएपनि अचेल औद्योगिक समाजको श्रमिक वर्गका रूपमा बढी मात्रामा प्रयोग भएकाले जन साहित्यले जनवादी साहित्य भन्ने अर्थ दिएको पाइन्छ। यसैकारण जन भन्दा लोक शब्दले लोकसाहित्यका लागि उपयुक्त र लोकशब्द कै प्रयोग बढी मात्रामा भएको पाइन्छ।^{५६}

नेपाली शब्दमा मानिएको लोक साहित्यको अंग्रेजी समानार्थी शब्द Folklore (फोकलोर) हो। एडलो सेक्सन भाषाको फोक -यपि) बाट उत्पत्ति भएको फोक (Folk) ले पनि सामान्य अशिक्षित तथा ग्रामीण जनतालाई बुझाउँछ। त्यसकारण संस्कृत भाषाको 'लोक' र अंग्रेजी भाषाको 'फो' ले एउटै अर्थ दिए पनि अंग्रेजी भाषाको 'लोर' (Lore) ले भने ज्ञान भन्ने अर्थ दिन्छ। त्यसकारण अंग्रेजी भाषाको (Folk Lore)

^{५५} चुडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, प्र.सं.२०५८, पृ.सं.१३।

^{५६} चुडामणि बन्धु, ऐजन, ऐजन, ऐजन।

फोकलोर शब्दले अशिक्षित जातिको ज्ञान भन्ने अर्थ लाग्छ । लोक साहित्यलाई मात्र समेट्दैन यसले त लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोककाव्य, उखान, तुक्का साथै लोकव्यवहार, लोकरीति, लोकधर्म, लोककला आदि विषयहरूलाई समेत समेट्छ । त्यसकारण 'फोकलोर' शब्दको समानार्थी नेपाली शब्द लोकवार्ता हो । यस विचारमा आदिको अध्ययन नगरी केवल लोकसाहित्यका विधा भनिएका लोकगीत, लोकनाटक, लोककाव्य तथा उखान तुक्का आदिको मात्र अध्ययन अध्यापन गरीरहेका छौं । तर लोक साहित्यलाई लोकवार्ता भनिदिदा पनि केही फरक पर्दैन । किनकी मानव जीवनमा परापूर्व कालदेखि परम्परित रही आएका संस्कार शास्त्रीयता र पाण्डित्यको चेतना रहित भई परम्परा र परम्पराको प्रवाहमा जीवित रहन्छ । समग्रमा भन्दा मानव सभ्यताको इतिहासमा लेख्य परम्पराबाट वैज्ञानिक समाजको प्रारम्भ हुनुपूर्व आजको जस्तो मनोरञ्जनका यान्त्रिक साधनहरूको विकास पहिले मानिसहरू बीच मौखिक रूपमा भन्ने र सुन्ने परम्परामा बसिवियालोका निम्ति गीत, गाथा, कविता आदि सुन्ने सुनाउने प्रचलन रही आएको देखिन्छ ।

यही मौखिक परम्परामा भन्ने र सुन्ने गरेका गीत, गाथा, कथा, कविता, आदिको समष्टि रूपलाई नै लोकसाहित्य भनिन्छ । लोक साहित्यको आफ्नै चिनारी वा पहिचान भएपनि लोकसाहित्य के हो ? भन्नेप्रति केही विद्वान्हरूले आफ्नो विचार पोखेका छन् । यसैबाट लोकसाहित्यको बारेमा आफ्नो मत प्रकट गर्दै लोक साहित्यलाई चिनाएका पनि छन् । यसरी आफ्नो मत प्रकट गर्दै केही विद्वान्हरूको विचार उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठहर्छ । कृष्णदेव उपाध्याय लोकसाहित्यलाई चिनाउने क्रममा यस्तो विचार प्रकट गर्दछन् सभ्यताको प्रभावबाट टाढा रहने, आफ्ना सहजावस्थामा वर्तमान जो निरक्षर जनता हो, उसका आशा-निराशा, हर्ष-विष्मात, जीवन-मरण, लाभ-हानी र दुःखको सुखको अभिव्यञ्जना जुन साहित्यमा प्राप्त हुन्छ । त्यसैलाई लोक साहित्य भनिन्छ । त्यस्तै अर्का विद्वान् घनश्याम नेपाल लोकसाहित्यलाई चिनाउन यस्तो विचार राख्छन् "लोक मानिसबाट एउटा युगदेखि अर्को युग, एउटा पिढीदेखि अर्को पिढी, एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्ता हुँदै आउने वाडमयको एउटा रूप लोकसाहित्य हो ।" यसै क्रममा अर्का विद्वान् योगी नरहरिनाथ लोक साहित्य के हो भन्ने सम्बन्धमा लेख्छन् "लोक विचारलाई प्रवाहमय शैलीमा लोकले प्रस्तुत गर्ने साहित्यलाई लोकसाहित्य

भनिन्छ ।”^{५७} लोक साहित्यका अर्का विद्वान् तुलसी दिवस आफ्नो विचार यसरी पोख्छन् “सही अर्थमा लोकसाहित्य लोकजीवन तथा संस्कृतिको प्रतिबिम्ब मात्र नभएर संवाहक पनि हो ।”

यसरी हेर्दा विद्वान्हरूका मत अभिव्यक्तिहरूलाई हेर्दा पनि लोकसाहित्य आदिम लोकका जीवनका अनुभव अनुभूतिहरूको अभिव्यक्ति हो । जुन एक पुस्ताबाट अर्को पुस्ता, मौखिक र श्रावणिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै जान्छ र लोकसाहित्य लोकको मनोरञ्जन र बसिवियाँलोको साधन पनि हो भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

४.२. लोकसाहित्य र ललितसाहित्य बीचको सम्बन्ध

साहित्यको रूपमा हेरिएको लोकसाहित्य र नवनिर्मित ललित साहित्यको बीच समानता भनिएको कारणले यी दुवैका बीचको साम्य देखाउन सकिन्छ भने दिएका विशेषणको आधारमा यी दुवैका बीचको वैषम्य पनि देखाउन सकिन्छ । यसरी यी दुवैका बीचको साम्य र वैषम्यका बीचमा नै यिनीहरूको सम्बन्ध स्थापित भएकोले यसै विषयमा लाग्नु पनि उचित हुन्छ । लोकसाहित्य भनिएकाले दुवैमा केही समानता रहन्छ । तर लोकसाहित्य मौखिक रूपमा नै व्यक्त हुने र तत्कालै सुनेर ज्ञान र अनुभव गरिने हुँदा यसमा ललित साहित्यको तुलनामा सरलताको मात्रा बढी हुन्छ । लोकसाहित्यमा पनि शब्द प्रयोग र आलङ्कारिक अभिव्यक्ति पाइन्छ । तापनि ललित साहित्य (लिखित साहित्य) जस्तो दुरुह र दुर्वोध्यताको मात्रा लोकसाहित्यमा पाइँदैन । लोकसाहित्य लोकजीवनमा प्रचलित पद, पदावली तथा वाक्यहरूको सरल स्वभाविक अभिव्यञ्जना हो । लोकसाहित्य सबै स्थितिमा परम्परागत साहित्यका रूपमा लोक साहित्य सबैस्थितिमा परम्परागत साहित्यका रूपमा संवाहित भई लोक साहित्यको रूप लिन्छ । तर ललित साहित्यलाई परम्परागत साहित्य भनिँदैन यो नयाँ रचिएको र नवनिर्मित हुन्छ । यसमा व्यक्तिले चाहे अनुसारका नवनिर्माण हुन्छ । तर लोकसाहित्यमा परम्पराको निर्वाह नै बढी हुन्छ । लोकसाहित्य मौखिक परम्परामा अनुजीवित रहने भएका कारण लोकसाहित्यको कुनै पनि पाठको अन्तिम रूप हुँदैन । प्रत्येक अभिव्यक्ति वा सम्पादनमा यो भिन्न देखिन सक्छ वा परिवर्तशील हुन सक्छ । तर लिखित साहित्य एकपटक लेखेर प्रकाशित भएपछि त्यसमा परिवर्तन हुँदैन , जस्ताको त्यस्तै रहन्छ ।

---

^{५७} चुडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, प्र.सं.२०५८,पृ.सं.१३ पूर्ववत् ।

कुनै पनि रचनाको रचयिता वा भनौ कुनै पनि निर्माणको निर्माता हुन्छ । तर ललित साहित्य कुनै खास स्रष्टाद्वारा सिर्जिएको हुन्छ र स्रष्टाको नाम समेत ज्ञात हुन्छ, लोक साहित्य कसैले सिर्जिएको हो यो मान्न सकिन्छ, तर लोकसाहित्यको श्रष्टा को हो भन्ने कुरा थाहा हुँदैन । लोक साहित्यको रचयिता अज्ञात रहन्छ । लोकसाहित्यमा लोक देखिन्छ, समुदाय देखिन्छ, तर व्यक्ति ललित साहित्यमा व्यक्ति प्रकट हुन्छ वा रचनाकारको व्यक्तित्व मुख्य रहन्छ । वैयक्तिक अचेतना प्रकटित हुन्छ । साहित्यले समाजको चित्रण प्रस्तुत गर्छ । लोकसाहित्यले जातीय जीवन, समष्टि भावना र सामूहिकता प्रस्तुत गर्छ । लोकसाहित्यले व्यक्तिका निजी भावना विचार र व्यक्तिगतताको प्रस्तुत गर्छ । त्यस्तै लोकसाहित्यले सामान्य धरातल वा परिवेशलाई अभिव्यक्त गर्छ, भने ललित साहित्य (लिखित साहित्य) ले विशिष्ट परिवेशलाई देखाउँछ । लोकसाहित्य अपठित वा अल्पपठितहरूले पनि बुझ्न र जान्न सक्ने साहित्य भएकाले यो गाइन्छ र कथिन्छ । तर ललित साहित्य वा लिखित साहित्य पठितहरूको साहित्य हो र यो पढिन्छ ।

यस क्रममा हेर्दा लोकसाहित्यलाई जति लेख्य रूपमा लगेर अध्ययन गरेपनि यो लेख्य परम्परामा सबैदैन । यो सामान्य जनजिब्रोमा भनिदै आएको एउटा छुट्टै मौखिक र श्रुतिमूलक साहित्य भएकोले यसको आफ्नै परम्परा र प्रकृति छ ।

४.३. लोक साहित्यको विशेषता

कुनै पनि वस्तुको आफ्नो छुट्टै विशेषताहरू हुन्छन् । जसको अन्यसंगको तुलनामा आफ्नो बेग्लै अस्तित्व कायम गरेको हुन्छ, लोकसाहित्यका पनि आफ्ना अलग्गै विशेषताहरू छन्, जसले लोकसाहित्यलाई साहित्य भईकन पनि अन्य साहित्यहरू भन्दा अलग पहिचान दिएको छ । लोकसाहित्य लोकको साहित्य हो । यो व्यक्तिगत होइन । यो समुदायमा रचिन्छ र समुदायमा जीवित रहन्छ । त्यसकारण यसमा समुदायिकता रहन्छ, जुन लोक साहित्यको महत्वपूर्ण विशेषता नै हो । त्यस्तै लोकसाहित्य छोटो समयको प्रवाह होइन । यो एक युगदेखि अर्को युग सम्म फैलिएको या भनौ पुस्तौं पुस्ता प्रगति भई आएको छ ।

यसकारण पारम्परिकता पनि लोकसाहित्यको एक विशेषता बनेर आएको छ किनकी यो समुदायमा शताब्दीऔं देखि चलि आएको साहित्य हो । यसले आफ्नै परम्पराको निर्माण गरेको हुन्छ । लोकसाहित्य एउटा कानबाट अर्को कानमा र एक मुखदेखि अर्को मुख हुँदै प्रवाहित हुने हुँदा लोकसाहित्य मुख परम्परामा मौलाएको हुन्छ । एकले भन्ने अर्काले सुन्ने परम्पराकै कारण मौखिकता पनि यसको विशेषता भएर आएको छ । मौखिक परम्परामा जीवित रहने साहित्य भएका कारण र लिखित रूपमा उल्लेख नहुने भएका कारण साथै मानिसले सहज रूपमा श्रवण गरेर ज्ञात गर्ने भएका कारण लोकसाहित्यले सरलता र सहजता जस्ता विशेषताहरू पनि बोकेर आएको हुन्छ । लोकसाहित्य सदिऔंदेखि समुदायमा प्रचलित हुने भएका कारण सामुदायिकता यसको विशेषता हो । यसका साथै लोकसाहित्यको रचना कसले गर्‍यो अझ पनि थाहा हुन्न । कुनै व्यक्ति विशेषले रचना गरे तापनि सामुहिकताका कारण लोकसाहित्यको रचनाकार अज्ञात नै हुन्छ । रचनाकार अज्ञात हुनु लोकसाहित्यको एक विशिष्ट विशेषता हो । लोकसाहित्य अलिखित रूपमा मानिसका जनजिब्रोमा टाँसिएर श्रावणिक रूपमा निरन्तर प्रवाहित भइरहने कारणले यसका अधिललो रूप पछिको अवस्था जस्ताको त्यस्तै भइरहन सक्छ । त्यसकारण यसले परिवर्तशीलतालाई अंगाल्दछ । सधैं गतिशील रूपमा लोकमासका मानस्पटलमा गुञ्जिरहन्छ । यसकारण गतिशील हुनु लोकसाहित्यको अर्को विशेषता हो । लोकसाहित्य जनजीवनका हाँसखेल ठट्टा मजाक आदि पनि रहने साथै यो बसिवियाँलोका रूपमा पनि प्रचलित हुने कारणले विभिन्न पर्वहरूमा यसले लोकहरूलाई मनोरञ्जन पनि प्रदान गर्ने हुनाले मनोरञ्जनात्मकता पनि लोकसाहित्यको एउटा विशिष्ट पहिचान हो । यस्ले लोकसाहित्य अलिखित साहित्य भएको कारण मौखिक परम्परालाई अंगालेको छ । त्यसकारण मौखिक परम्परामा भन्ने र सुन्ने दुवैको महत्वपूर्ण हात भएका कारण लोकसाहित्य जीवित रहेको हो । यसैले श्रुतिपरम्परा पनि लोकसाहित्यको विशेषता भएर आएको छ ।

लोकसाहित्यका यस्ता विभिन्न विशेषताहरूका साथै अलिखितता र विविधता आदि पनि प्रमुख विशेषताहरूमा पर्दछन् ।

४.३.१. लोकगीत

लोकगीत भनेको लोकजीवनको रागात्मक एवं स्वतस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो ।^{५८} यसमा लोकजीवनका दुख सुख, आशा निराशाका साथै लोकको चालचलन, विधि, व्यवहार, अवस्था र मान्यताहरूको चित्रण हुन्छ । लोकको सम्पूर्ण संस्कृति यसैमा अभिव्यक्त हुन्छ । लोकगीत रागात्मक हुन्छ । लोकजीवनका प्रेम, करुणा, आशा, निराशा, हर्ष पीडा आदिको रागात्मक अभिव्यक्ति लोकगीतमा हुन्छ । रागात्मकता र संक्षिप्तात्मकताका कारण लोकगीत लोकसाहित्यका अन्य विधाहरू सबै भन्दा प्रिय रूपमा रचयित भएको छ । लोकगीतका प्रमुख विशेषता भनेको जस्तै कठोर हृदय भएकालाई पनि सहृदयी बनाउनु हो । लोकगीतमा यस्तो शक्ति हुन्छ की व्यक्ति लोकगीतका प्रभावले आफ्ना दुःख कष्टलाई विर्सन्छ । मौका र रोगलाई भुल्छ र गीतकै रागात्मकतामा हराउँछ । लोकगीत सरल र सहज हुन्छ । यो कुनै चिन्तन मनका परिणाम होइन बरु स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्त हुन लोकगीतका रूप धारणा गर्दछन् । लोकगीतलाई लोकसाहित्यका अन्य विचारहरूबाट छुट्याउन प्रमुख आधार नै यसको लय हो । लयकै आधारमा यो लोक कविता भन्दा पनि फरक हुन्छ । लय यसको आत्मा हो ।

यसरी लोकगीत लोकजीवनका स्वतस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकगीत हुनका निम्ति पनि यसमा तत्वहरू हुनु पर्छ । जुनयसको संरचना हो । लोकगीतको संरचनामा निम्नलिखित कुराहरू पाइन्छ ।

(क) कथ्य (ख) भाषा (ग) चरन वा पद (घ) स्थायी र अन्तरा (ङ) रहनी र वथन(च) लय र भाका

४.३.२. लोककविता

लोकजीवनका सरल तथा सहज अनुभूतिहरू पद्यात्मक रूपमा अभिव्यक्त भएका कवितालाई लोक कविता भनिन्छ । लोककविता पद्यात्मक नै भए पनि शास्त्रीयता भन्दा टाढा हुन्छ र यो जनमासको जनजिब्रोमा सहज रूपमा बसेको हुन्छ ।

---

^{५८} चुडामणी बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, प्र.सं२०५८ पृ.सं.११५ पूर्ववत् ।

लोकव्यवहारका वा लोक जीवनका विम्ब, प्रतीक तथा अलंकारहरू लोकजीवनमा प्रयुक्त हुन्छन् । लोक कविता लोकसाहित्य विधा लोकगीत र लोककवितामा यही अन्तर छ । जुन अन्तर गति र कविता छ । गतिमा संगीत हुन्छ र त्यसको विश्लेषण संगीतशास्त्रले गर्छ । कविताको विश्लेषण काव्यले गर्छ । यही कुरा लोकगीत र लोककवितामा पनि लागु हुन्छ ।^{५९} मूलभूत अन्तर के छ त भने कविताका पाउहरू हुन्छन् । यी एक अर्कासँग सम्बन्धित हुन्छन् । लोकगीतमा स्थायी र अन्तरा हुन्छ । लोककवितामा हुँदैनन् । त्यस्तै लोकगीतमा संगीतको प्रधानता हुन्छ भने कवितामा कथकै प्राधान्यता रहन्छ । लोक कविताको मुख्य तत्वका रूपमा हुन्छ नै रहेको छ त्यो शास्त्रीय हुन्छ नभै सरल सहज सरस लोक छन् । लोककविता मुखमुखै परम्परित हुँदै जुगौं जुग लोककण्ठमा बाँचेको हुन्छ । लोकप्रिय शास्वत सिर्जनशील हुनु नै नेपाली लोककविताको विशेषता हो ।

४.४. नेपाली लोकगीत

जीवन र प्रकृतिका बीचमा साङ्गीतिक सम्बन्धको परम्परा निकै लामो छ र अटुट छ । खोलानाला सुसाउँछन्, छाँगाछहरा छडछडाउँछन् र हावाको लहरीमा बालीबिरुवाका गाँज, पात र बालाहरू बयेली खेल्छन् । प्रत्येक दिन साँभ-बिहान चराचुरुङ्गी मधुर स्वर निकालेर चिरविराउन थाल्छन् । इन्द्रेनी खेल्ने प्रकृतिको काखमा जीवन स्वतः गुनगुनाइरहेको, चलमलाइरहेको र सुसेलिरहेको हुन्छ । यी सबै गतिशीलता नहुने हो भने प्रकृति सुनसान हुन्थ्यो र जीवन नै उराठलाग्दो बन्थ्यो । त्यसैले पनि मानवसभ्यताको इतिहासमा मानिस प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा स्वभावतः गीत-सङ्गीतसँग अँगालिँदै, मोहित हुँदै आइरहेको छ । अहिले त कतिसम्म प्रमाणित भइसकेको छ भने पशुपन्छी र वनस्पतिहरू पनि गीत-सङ्गीत र सौन्दर्यप्रति आकर्षित हुने गर्छन् ।^{६०}

नेपाल प्रकृतिको सुन्दर देश हो । खोलानाला, छाँगाछहरा, लेकबेसी, भीरपहरा, थली र थुम्कीहरूको देश हो । त्यसैले नेपालीहरू जहाँ बसे पनि र जता पुगे पनि प्रकृतिसँग लुटपुटिन जान्दछन् । युगौंदेखि उनीहरू आफ्ना कोकिलकण्ठ खोलेर गाउँदै-

^{५९} चुडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, प्र.सं.२०५८ पृ.सं.१८३ ।

^{६०} कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, प्र.सं. २०५७, पृ.सं.१२७ ।

नाचै आइरहेका छन् । पिठचूमा डोको र काँधमा हलोजुवा बोकेका, हातमा हँसिया-खुर्पा वा कोदाली लिएका अनि कम्मरमा खुकुरी भिरेका नेपाली धर्तीका सन्तति सबैले लोकगीतलाई आफूमा टाँसेको देखिन्छ । भरीबादल, घामपानी, जस्तोसुकै सहनुपर्दा पनि गीत नै गुन्जिरहेको हुन्छ । उत्सव र चाडपर्व आउँदा, दसैँतिहार मनाउँदा, मेलापर्वमा हाटबजार भर्न जाँदा, जुनेली रातमा रोदीघर पस्ता अथवा धानका सुनौला बाला भुलेर जीवनका सपना फुल लागेको देख्दा आदि कुनै पनि बेला मनका उमङ्ग र बह लोकगीतमा भङ्कृत हुन थाल्छन् । नेपाली लोकजीवनमा आफ्ना अनुभव र अनुभूति, छटपटी र ढुकढुकी, सुस्केरा र सुसेली सबै थोक लोकगीतका माध्यममा व्यक्त भइरहेको पाइन्छ । विभिन्न लयमा उनिएर र विभिन्न भाका टिपेर गुँजे लोकगीतले नेपाली जीवनलाई रसिलो र सुवासिलो बनाएको छ ।

अधिकांश लोकजीवनमा गीत गाएरै ढुकुरको जस्तो मायाप्रीति जोडिन्छ, उकालीओराली र डगरबगर गर्दै पसिना चुहाएर रमाउन सकिन्छ, कामको मेलो तुरिन्छ र दुःखसास्तीका क्षणलाई पनि सुखशान्तिमा परिवर्तन गरेर जीवनलाई रमाइलो तुल्याउने गरिन्छ । सामाजिक जीवनमा हुने उल्लास-उमङ्ग, माया-ममता, सन्धनी र विरह, परदेश लाग्नुपर्ने दुखेसा र बाध्यता, घर-माइतका सम्भौनी-विसौनी आदिले भरिएका विविध तरङ्ग नेपाली लोकगीतका भन्कार हुन् । यस्ता गीतिध्वनि लोकजीवनका नानाभाँती परिप्रेक्ष्यलाई संगेट्दै नेपाली धर्तीमा हुर्कदै आएका खेलाताल, गोठाला, रोपाहार आदि र बालक, युवा, प्रौढ सबैका हृदयका चोखा, आत्मिक उद्गार बनेर ध्वनित भइरहन्छन् । आवश्यकताअनुरूप नृत्य र बाजाको समेत मिलन हुने नेपाली लोकगीतले लोकजीवनका सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, आर्थिक आदि विभिन्न स्थितिको परिचय त दिन्छन् नै, साथसाथै यसमा समयको प्रवाहसँगै मिसिएर जीवनका प्रत्येक अवस्थालाई तन्मय र मधुर बनाउने क्षमता अन्तर्निहित भएको पाइन्छ ।

४.४.१. नेपाली लोकगीतका आयाम र वर्गीकरणका आधार

नेपाली लोकगीले गन्धर्व र किन्नरहरूको भूमि मानिने नेपालका डाँडाकाँडा, रनवन, शिखरबगर सबैतिर ढाकेको छ । यसै भूमिका प्रसिद्ध सङ्गीतज्ञ र नर्तकले नेपाल बाहिरसमेत पुगी सारङ्गी रेटेर आफ्ना धेरै-धेरै गीत गाएका छन् । नेपालका जनता

महादेवलाई नृत्यदेवता र पार्वतीलाई नृत्यदेवीका रूपमा लिन्छन् । नेपालका काठले बनेका मन्दिर र घरका बुट्टाहरूमा समेत नर्तक र कलाकारको कल्पनाचित्र उतारिएको हुन्छ (Madhav Pd.Ghimire: Nepalese folk song: 15) साँच्चै नेपाली जीवनमा जति पनि जात्रामात्रा, चाडपर्व र उत्सवहरू मनाइन्छन् प्रायः ती सबैमा कुनै न कुनै प्रकारले गीत र नृत्यको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ, अनि यस्ता अवसर विशेषतः र नृत्यले नै उल्लासमय हुन्छन् ।

नेपाली लोकगीतका अनेक प्रकार छन् विभिन्न बान्की छन् । कुनै गीत बाह्रैमास जुनसुकै बेला गाइन्छ भने कुनै गीत खास-खास ऋतु, पर्व वा कामका बेलामा गाइने गरिन्छन् । बाह्रमासे लोकगीतमा भ्याउरेका धेरै प्रकार भेटिन्छन् । चाडवाड र मेलापर्वमा गाइने लोकगीतमध्ये तिहारको भैलो र देउसी, विहेको रत्तेली/रत्यौली, जात्रामात्रामा गाइने मारुनी, ख्याली, असारको रोपाइँसँगै गाइने असार, रसिया आदि लोकगीत प्रसिद्ध छन् ।

नेपाली लोकगीत लामा-छोटा, ठाडो आदि विविध भाकाअनुसारका देखिन्छन् । कुनै लोकगीत एकल गाइन्छन् भने कुनै दोहरी वा जुहारीका रूपमा घन्किन्छन् र कुनै लोकगीतचाहिँ सामूहिक स्वरमा गुन्जन्छन् । यसरी नै कुनै लोकगीत केवल गेय हुन्छन् भने कुनै लोकगीत नृत्यगीतका रूपमा अनि कुनै लोकगीत नाट्यगीत/गाथाका रूपमा प्रचलित छन् । क्षेत्रीय तथा जातीय दृष्टिले एवं लिङ्ग, अवस्था र कार्यका आधारमा पनि लोकगीतलाई विभक्त गरिएको पाइन्छ । नेपाली लोकगीतको पनि निम्न प्रकारको विभाजन हुन सक्छ ।^{६१}

(१) क्षेत्रका दृष्टिमा

लोकगीत लोकसंस्कृतिको एउटा अङ्ग भएको र यो संस्कृति नगर संस्कृतिबाट भिन्नै ग्रामीण संस्कृति भएका कारणले रामनरेश त्रिपाठी, देवेन्द्र सत्यार्थी आदि भारतीय विद्वान्ले लोकगीतलाई ग्रामीण गीत वा ग्रामगीत भनेका छन् । तर आदिम समयमा आदिम जातिमा नगर र ग्रामको भेद पक्कै थिएन । यसै कारणले सम्पूर्ण क्षेत्रमा लोकगीतको प्रधानता रह्यो होला र त्यसलाई ग्रामगीत पनि भनिएको हुन सक्छ (डा. सत्येन्द्र, लोकसाहित्य विज्ञान: ३२९, डा. कुन्दनलाल उप्रेती, लोकसाहित्य के प्रतिमान:

^{६१} कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, प्र.सं. २०५७, पृ.सं.१४६ ।

५३) । यसो भए तापनि प्रत्येक क्षेत्रमा पाइने लोकगीत आआफ्ना सुविधा र आवश्यकताअनुसार विभिन्न रूपका हुन्छन् र क्षेत्र वा स्थानविशेषमा प्रचलित दृष्टिमा तिनलाई लोकगीत अथवा डोटेली लोकगीत, पाल्पाली लोकगीत, पुर्वेली लोकगीत आदि ।

(२) जातीय दृष्टिमा

तामाङसेलो, सेर्पाली गीत, नेवारी गीत, विरहा (अहीरद्वारा गाइने), थारु गीत आदि लोकगीता जातिसँग सम्बद्ध भई हुर्केका हुन् । यसरी नै प्रायः चुङ्का, भजन, बालनजस्ता गीत बाहुनछेत्रीले गाउँछन् भने सोरठी, घाटु, नचरी र कौरा गीत मगर र गुरुडहरूले गाउँछन् । कर्खा गीतचाहिँ गन्धर्व (गाइने)हरूले गाउने गर्छन् ।

(३) उमेर वा लिङ्गका दृष्टिमा

केही लोकगीत उमेर-अवस्थाअनुसार गाउने गरिन्छन् । यस्ता गीतहरूमा बालकहरूले मनोरञ्जन तथा खेलकुदका क्रममा गाउने बालगीत, युवायुवतीहरूले खास गरी प्रेमप्रसङ्ग वा संयोग-वियोगका क्षणमा गाउने गीत, वृद्धहरूले धार्मिक पर्व-उत्सवका अवसरमा गाउने भजन र बालुन गीतलाई लिन सकिन्छ । यसरी नै पुरुष वा स्त्री कुनै पक्षले मात्र गाउने गीत पनि छन् । पुरुषले विवाहमा गाउने खाँडो, मङ्सिरमा गाउने दाइँगीत, नवरथामा गाउने मालसिरी गीत र मध्यपश्चिमतिरका पैसेरु वा लहरे अनि स्त्रीहरूले तीजमा गाउने तीजे गीत र साँगिनी, तिहारमा गाउने भैलो, भन्डै मारुनीका छाँटको साँगारु, फाग अनि विवाहका अवसरमा गाइने रत्यौली आदि यस्तै गीत हुन् ।^{६२}

(४) कार्यावस्थाका दृष्टिले

जन्म, विवाह, पास्नी आदि अवसरमा गाइने संस्कारगीत, बाह्रैमास गाइने भ्याउरे, रोइला आदि र चाडपर्व तथा मेलापात आदिमा गाइने ऋतुकालीन गीत यस अनर्गत आउँछन् । ऋतुकालीन गीतमा पनि जेठे जेठमा मकै गोड्दा, असारे रोपाइँमा धान रौपता, साउने साउनतिर कोदो रोप्ता, भदौरे गोडमेलका अवस्थामा र दाइँगीत मङ्सिरमा दाइँ हाल्दा गाइन्छन् । यसरी नै मगल विवाह-व्रतबन्धमा, मालसिरी दसैँको

६२ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, प्र.सं. २०५७, पृ.सं.७६ ।

नवरथामा र भैलो-देउसी तिहारमा गाउने गरिन्छन् । फागु/फगुवा गीत वा होली फागुका अवसरमा गाइन्छ ।

(५) स्वरूपका दृष्टिमा

विभिन्न आकारप्रकारका भ्याउरे, कर्खा, सेलो र रोइला आदि गीतको बुनोट वा बनोट नै तिनको स्वरूप हो । लय, अलङ्कार आदि रूप वा बाह्यपक्षलाई पनि यही संरचनात्मक स्वरूपमा राख्न सकिन्छ । स्वरूप वा संरचनात्मक पक्षका दृष्टिमा मुक्तकगीत (भावप्रधान), प्रबन्धीगीत (कथानकप्रधान) हुन्छन् । सगुन, चुड्का, दोहरी गाथामा विभिन्न प्रकार प्रबन्धीगीत हुन् । यसरी हेर्दा आकार तथा आयामजस्ता रूपभेद मात्र होइन लय, अलङ्कार र रस आदिसम्म पुग्न सकिन्छ ।

(६) प्रस्तुतिका दृष्टिमा

लोकगीतलाई प्रस्तुतिका दृष्टिमा हेर्दा स्वर मात्र भिकेर गाइने, नृत्यसहित गाइने र बाजासमेत गाभेर गाइने गीतरूप पर्छन् । स्वर मात्र भिकेर गाइने लोकगीत सादा गीत हुन् भने नाच मिलाएर गाइने गीत नृत्यगीत हुन् अनि बाजा बजाएर गाइने गीत वाद्यगीत हुन् । प्रायः घाँसे, असार, रसिया, संगिनी आदि लोकगीत नाच र बाजाबिना पनि गाइन्छन् भने रत्यौली, तीजे, करुवा, ख्याली, दोहरी, भ्याउरे आदि लोकगीतमा नृत्य पनि गाभिएको पाइन्छ । गाइने गीतमा सारङ्गी, बालनमा खैँजडी, मारुनीगीतमा मादल र हुड्केमा हुड्कोजस्ता बाजा आवश्यक हुन्छन् । नृत्य र बाजाको समेत प्रयोग हुने गीतलाई नृत्यवाद्य गीत भन्न सकिन्छ ।

नेपाली लोकगीतका प्रवृत्ति तथा प्रस्तुति र स्वरूपलाई नियाल्दा नेपाली लोकगीतका किसिमलाई विभिन्न रूपबाट छुट्ट्याउनुपर्छ र तिनका आयाम हेरी विवेचना गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपाली लोकसाहित्यको फाँटमा नेपाली लोकगीत प्रशस्त उर्वर, सृजनशील तथा धनी विधा हो । नेपाली लोकगीत रूप तथा विषयवस्तु दुवै दृष्टिमा त्यत्तिकै विविधताले युक्त छ । मधेसको फराकिलो फाँट र समथरिलो बस्तीदेखि लिएर पहाडमा खोच, कन्दरा तथा हिमाली भेगसम्म व्याप्त नेपाली लोकगीतको विपुल भण्डार यस देशमा छ ।

नेपालभित्रका विभिन्न जातजातिले गाउने नेपाली लोकगीत र राष्ट्रिय भाषाका लोकगीतको विविधताले पनि यहाँको धर्तीको सेरोफेरोलाई ढपक्कै ढाकेको छ, भने

नेपालबाहिर नेपालीहरू पुगेका र रहेका कतिपय ठाउँमा यसले आफ्नो पखेटा फरफराएको छ । भारतीय नेपालीहरूको ठूलो संख्या (लगभग एक करोड) भारतमा छ भने भुटान, म्यान्मा (बर्मा), हङकङ, ब्रुनाई र सिङ्गापुरमा थुप्रै नेपालीका साथमा नेपाली लोकगीत चहारिरहेको छ । यसरी दक्षिण एसिया तथा पूर्वी एसियाका कतिपय जनताले बुझ्ने/बोल्ने अन्तर्देशीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा समेत पुगेको नेपाली भाषाका लोकगीतको परिधि साँच्चै विस्तृत छ । ती सबै लोकगीतको पूर्ण अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण भइनसकेसम्म नेपाली लोकगीतको सिङ्गो वर्गीकरण गर्न खोज्नु निकै जटिल हुन्छ । यसो भए तापनि व्यवस्थित एवं वैज्ञानिक अध्ययनका लागि यसको वर्गीकरण विषयात्मक रूपमा हुनु नितान्त अपेक्षित छ ।

४.४.२. लोकगीतका तत्व

कवितात्मक गीतलाई अङ्ग्रेजी भाषामा 'लिरिकल पोइट्री' (Lyrical Poetry) भनिन्छ । नेपाली र अन्य केही भारतीय भाषामा पनि यसले 'गीतिकविता' को नाम पाएको छ, लोकसिर्जनामा आउने लोकगीतलाई पनि यसैअन्तर्गत राखेर हेर्न सकिन्छ । रचनागत तथा प्रस्तुतिगत रूपमा चियाउँदा र केलाउँदा गीतिकवितामा जस्तै लोकगीतका प्रमुख तत्वका रूपमा यसका (१) संरचना, (२) लय, (३) गेयता, (४) कथनपद्धति, (५) भाषा र (६) भाव नै प्रमुख रहेका हुन्छन् । यसका सहायक तत्वका रूपमा चाहिँ नृत्य, बाद्य आदि आउँछन् ।^{६३}

(१) संरचना

लोकगीतका सन्दर्भमा संरचनाको तात्पर्य लोकगीतको बनोट वा बुनोट हो । यसबाट लोकगीतको तयारी हुने अवस्था बुझिन्छ । मौखिक रूपमा गेयात्मकता आउने गरी सहज र स्वतःस्फूर्त हुने लोकगीत कथिने-भनिने प्रक्रिया नै संरचना हो र यो लोकगीतको प्रमुख तत्व वा पर्याधार पनि हो । संरचनाका दृष्टिले लोकगीतका बाह्य र आन्तरिक दुई तह हुन्छन् । बाह्य संरचना गीतको आवरण वा पहिरन हो र यो वर्ण, शब्द तथा सुललित वाक्य र अनुच्छेद हुँदै सङ्कलनसम्म पुगेको हुन्छ । आन्तरिक संरचनाचाहिँ वस्तुको सिलसिलेवार संयोजन गरिएको सारपूर्ण टुङ्ग्याउनी हो ।

^{६३} कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, प्र.सं. २०५७, पृ.सं.७६ ।

लोकगीतको बाह्य संरचनामा कुनै लयलाई समातेर शब्द-शब्दलाई उनै पदमैत्री कायम गरेपछि तिनको संयोजनबाट सिङ्गो आकार तयार हुन्छ । यस प्रक्रियामा भावानुकूल शब्दचयन गरेर पङ्क्तिगत रूपमा खास-खास अडान कायम गर्दै तिनको समायोजन गरिन्छ । यो क्रम लोकगीतको प्रकृतिअनुरूप केही पङ्क्तिमा पनि हुन सक्छ, आख्यानको आड लिदै लामो गीत वा गाथासम्म पनि लम्बिन सक्छ ।

लोकगीत आन्तरिक संरचना केन्द्रीय कथ्य वा भावनाको श्रृङ्खलाबद्ध संयोजन हो । कथ्य एउटा मियोमा उनिँदै र घुम्दै अन्तमा सारभूत वस्तु वा मर्मतर्फ केन्द्रित हुने प्रवृत्ति आन्तरिक संरचनामा हुन्छ । यसैभित्र आरम्भ, विकास र निष्कर्षका स्रोताहरू आ-आपनै गतिमा भुल्किँदै जान्छन् । गीतको आन्तरिक बनोट पूरा गर्ने वा फन्को मार्ने क्रम चक्रीय (भावको नागबेली विस्तार) वा वृत्तीय (भावको केन्द्रीय पुनरावृत्ति) कुनै हुन सक्छ । लोकगीतमा यी दुवै प्रविधि खास गरी वृत्तीय पाराले मनोरम भावविम्बको भनभनाहट पैदा हुन्छ र गीत भावकसमक्ष सर्सराउन पुग्छ ।

(२) लय

लय लोकगीतको अनिवार्य तत्व त हुँदै हो, साथसाथै लय नै लोकगीतले अँगाल्ने गेय छन्द पनि हो । लोकगीतमा भाव वा विचारलाई अभिव्यक्त गर्ने र सम्प्रेष्य बनाउने काम लयमा आवद्ध पदावलीद्वारा हुन्छ । भावात्मक गहिराइमा पुऱ्याएर रागात्मक साहचर्य प्रदान गर्ने काम पनि लयले नै गर्छ । लय विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । त्यसै लयमा भन्ने कुरा उनेर भाव अभिव्यक्त गरिन्छ । लयमा ठाउँअनुसार भाकाको परिवर्तन हुन सक्छ । लय नै अभिव्यक्तिको मुख्य प्राण भएर रहन्छ । लोकगीतमा जुन रूपमा लय स्थापित हुन्छ त्यसैले गीतलाई निजी रूप प्रदान गरेर स्वर-सङ्गीतको मुहुनीलागदो स्थितिमा पुऱ्याउँछ । स्वरको लच्काइद्वारा गायकका आवेग-संवेगलाई सम्प्रेषित गर्ने काम पनि लयद्वारा नै हुन्छ ।

लोकगीतमा मुख्य कथन भएर आउने थालनीका पङ्क्तिलाई स्थायी वा फेद भन्ने चलन छ । सर्वप्रथम तिनै पङ्क्तिले कथ्यको श्रीगणेश गर्छन् । त्यसमा पनि स्थायी वा फेदको पहिलो पङ्क्ति प्रायः पूरक अथवा सहयोगी भएर आउँछ । यसले लोकगीतलाई चमत्कृत पार्छ । भन्न खोजिएको मुख्य आशय चाहिँ दोस्रो पङ्क्तिमा आउने गर्छ । यसरी स्थायी वा फेद पूर्ण हुन्छ र त्यसपछि अन्तरा आउँछ । अन्तरा

स्थायीका सहायक पङ्क्ति हुन् । यसमा अभिव्यक्तिलाई विस्तारित गर्दै गीतमा गति प्रदान गरिन्छ । अन्तरामा गीतिपक्षलाई सबल बनाउने र स्थायी तथा अन्तरामा लयगत परिवर्तनसमेत हुन सक्छ र अडानदेखि टुप्पोमा पुगुन्जेल बीच-बीचमा फेदका पङ्क्ति दोहऱ्याउने पनि गरिन्छ । जस्तै एउटा सानो बान्की तल प्रस्तुत छ-

अंश	पङ्क्ति	लय	स्थिति
स्थायी	१	सालको पात खाइरे'छु, रुखको बोक्रा लाइरे'छु	पूरक
फेद	२	सुख लुकाइघौ चरी दुःख बुभाइघौ	मुख्य कथन
अन्तरा	मध्य	बाबै हाम्रा सुने ता भट्टै भरिया पठाउलान् आमै हाम्री सुने ता कोसेली बनाई पठाउलिन् भाउजू हाम्री सुने ता कोखेली बजाउलिन्	सहायक पङ्क्ति लय-परिवर्तन
	अडान	सालको पात्र खाइरे'छु, रुखको बोक्रा लाइरे'छु	स्थायीको
	टुप्पो	सुख लुकाइघौ चरी दुःख बुभाइघौ ।	पुनारावृत्ति

(३) गेयता

गेयता भनेको सङ्गीततत्व हो र यो कोकिलकण्ठद्वारा प्रकट हुन्छ । लयलाई गीतिमयतामा पुऱ्याउने शैलीलाई गेयता भन्न सकिन्छ । मोटामोटी रूपमा लय र गेयता पर्यायवाचीजस्ता देखिन्छन्, तर पनि यी दुवैमा सूक्ष्म अन्तर हुन्छ । लय भनेको चरणबद्ध बनोट हो र गेयताचाहिँ त्यसलाई श्रुतिमनोहर बनाउने सुरिलो कथनकौशल हो । गेयतामा गीतलाई सञ्चारित गर्ने तथा श्रोतालाई प्रभावित पार्ने अनिवार्य तत्व हुन्छ । लोकगीतमा सङ्गीत र सुर हुने भएकाले यो गेय तत्व अन्यन्त आकर्षक हुन्छ र प्रबल पनि रहन्छ । गेयताले नै गीतलाई बढी रसात्मक बनाउँदै तीव्रता पनि प्रदान गर्छ । गेयताले यस्तो आनन्दको अनुभूति दिन्छ जुन नैसर्गिक गुण हो । विश्वका प्राचीन कवितात्मक संरचनाले गेयताद्वारा नै श्रेष्ठता प्राप्त गरेका हुन् । अहिले पनि संसारभरि मनोरञ्जनको उच्च माध्यमका रूपमा लिइने गीत-सङ्गीतलाई नरुचाउने को हुन्छ र ! सङ्गीतलाई गीत, वाद्य तथा नृत्य तीनै थरीको मधुर सङ्गम मानिन्छ- गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयम् सङ्गीतमुच्यते (सङ्गीत रत्नाकर) । सङ्गीतका प्रकार, रूप र शैली समय र स्थितिअनुसार परिचालित हुन्छन् तापनि वाद्य र नृत्यले सहित वा रहित दुवै

अवस्थामा गेयतत्वले लोकगीतलाई पर्गेल्न सघाउ पुऱ्याउँछ । कण्ठसङ्गीतले पुग्ने गीत पनि हुन्छन् र वाद्ययन्त्र चाहिने गीत पनि हुन्छन् । कण्ठसङ्गीत जुनसुकै गीतमा नभई हुन्न भने वाद्यसङ्गीत चाहिँ कतिपय गीतका सन्दर्भमा वैकल्पिक वा ऐच्छिक मात्र पनि हुन्छन् । प्रायः नृत्य समावेश हुने गीतमा वाद्यको प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीतका लय वा धुनमा सौन्दर्य भने काम लोकगायकद्वारा हुन्छ र लोकगायककै गायनकुशलतामा स्वरलाई जोडेर, चड्काएर, घुमाएर, मत्थर पारेर आदि किसिमले सौन्दर्य संयोजित गरिन्छ ।

लोकगीत गाउनका निम्ति कथिन्छ भने गाउँदागाउँदै पनि कथिन्छ । लोकगीतमा गेयतामा गति वा उमङ्ग थप्ने त्यस्तो तत्व हो जसले हृदयलाई छुने मात्र होइन, सुखानुभवको चहैचहैसमेत गराउँछ । जहिले पनि मानिसमा अन्तर्ध्वनि गुन्जिरहेकै हुन्छ । लोकगीतले सर्वसाधारणका जीवनसँग सम्बद्ध सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, प्राकृतिक, भौगोलिक आदि जुनसुकै पक्षमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले गहिरोसँग तालमेल राखेकै हुन्छ ।

लोकगीतको आत्मा लोकसङ्गीत हुने भएकाले शास्त्रीय सङ्गीतको उत्पत्ति पनि लोकसङ्गीतबाट भएको हो भन्ने धारणा पाइन्छ । (डा. कृष्णदेव उपाध्याय, लोकगीत की भूमिका : २२०) । यही प्रमुख कारण हो प्राचीन कालदेखि नेपाली मूर्तिकला र चित्रकलामा समेत देवगण तथा भक्तजनद्वारा बाजा बजाउँदै नाच्ने, गाउँदै गरीएका चित्रहरू दिएर साङ्गीतिकतालाई प्रतिविम्बित गरिएको पाइन्छ । नेपाली लोकगीतमा आफ्नै किसिमका बाजाहरू विशेषतः मादल, बाँसुरी, मुरली, डम्फु, खैजडी, च्याब्रुड, बिनायो, मुर्चुङ्गा, सारङ्गी, मृदङ्ग आदि लोकबाजाका प्रयोग भएका छन् । लोकगीतमा शब्द र स्वरको चयनमा पनि कृत्रिमता हुँदैन । लोकगीत गाउने विधिको ज्ञान त्यसको स्वरलिपि (नोटेसन) गरीएमा नै पूर्ण हुन्छ तापनि के भन्न सकिन्छ भने लोकगीतको प्रवाह स्वच्छन्द गतिमा बग्ने पहाडी नदीजस्तै हुन्छ । लोकगायकहरू छन्दोभेङ्ग भएको समेत थाहै नपाइने गरी अक्षर र मात्रालाई घटाउन-बढाउन सक्छन् । गायनमा कतै लघु मात्रा गुरु र गुरु मात्रा लघु पनि गरिएको पाइन्छ भने कतै प्लुत र कतै लुप्त स्वरमा उच्चारण गरिएको पनि देखिन्छ ।

लोकगीतको गायनमा क्रममा गीतको आरम्भ, मध्य र अन्त्यमा नयाँ वर्ण, पद, पदावली आदि जोड्ने वा मिलाउने गरिन्छ । गीत गाउँदा नयाँ शब्द जोड्ने-मिलाउने यो परिपाटी प्राचीन समयदेखि चलेको बुझिन्छ । सामवेदको गायनमा पनि नयाँ शब्द जोड्ने चलन रहेको पाइन्छ सलाई 'स्तोभ' भन्ने गरिन्छ । (वामन शिवराम आप्टे, संस्कृत हिन्दी कोश : १३५९) । नेपाली लोकगीतमा पनि स्वरलाई तन्काउने, तिख्याउने र सिँगार्ने गर्दा थेगा वा रहनी जोडिन्छन् । जस्तै होहो, हुर्, मायालु, बरीलै, लहै, लैबरी, रेसम, चिरिच्याट्टै, कान्छीनानी, मायारानी, बाँधन माया ठ्याम्मै आदि थेगा वा रहनी हुन् । यस्ता थेगा वा रहनीले भाव र शैलीलाई अभै पल्लवित तुल्याउँछन् ।

गीत गाउँदा स्वरलाई चर्काउँदै लगेर फेरि सामान्य अवस्थामा फर्काउने गरिन्छ । यसरी थालनीकै रूपमा आउने प्रयत्न तोड वा तोडाइ हो । लोकगीतमा कहिलेकाहीं बढी प्रभाव ल्याउन स्थायी र तोडका बीचमा अर्को लय, भाका वा गीतलाई पनि गाभ्ने गरिन्छ । यस रूपमा गाभिने लय, भाकाकम वा गीतलाई 'भर्ती' भनिन्छ । भर्तीले गीतमा स्वाद थप्ने काम गर्छ । गीतगायनमा एउटा लयविधानबाट अर्को लयविधानमा फड्को मार्ने क्रमलाई चाहिँ 'मोड' वा 'घुम्ती' भन्ने गरिन्छ । घुम्तीको भर्तीसँग साह्रै नजिकको सम्बन्ध हुन्छ ।

गेयताका सन्दर्भमा के पनि उल्लेख्य छ भने गीत गाउँदा जुन लय र स्वर उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई भाका भन्ने गरिएको पाइन्छ । वास्तवमा लोकगीतमा छन्द वा लयको निर्वाह गर्दा वर्णहरूलाई प्रयोजन अनुकूल गाउने, द्रुत वा मध्यम गति दिने आदि कलात्मक प्रक्रिया नै भाका हो । भाकाले गीतलाई मधुर एवं प्रभावकारी बनाउँछ र भावक वा श्रोताको हृदयलाई तन्मय पार्छ । भाकाले लय वा छन्दविशेषलाई पनि जनाउँछ । लोकगीतको सन्दर्भमा भाका भन्नाले गीतको स्वरगायन (टयुन) पनि बुझिन्छ (इन्दिरा पाण्डे र अन्य , सङ्गीताञ्जली : १३०) । भाका वा स्वर चुडका (द्रुत), मभौला (मध्यम) र लस्के (विलम्बित) कुनै पनि हुन सक्छन् ।

(४) कथनपद्धति

'कथनपद्धति' भनेको कथ्यलाई राम्ररी प्रस्तुत गरिने रीति वा ढाँचा हो । कथनकलाका रूपमा आउने यस पद्धतिमा एकत्व, सम्बद्धता र संयोजन मुख्य हुन्छन् । मानिसलाई आफ्ना अनुभूति, विचार वा ज्ञानको सम्प्रेषण गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यस

क्रममा आफ्नो अभिव्यक्ति पोख्ता वर्णनात्मक, आख्यानात्मक, नाट्यात्मक आदि कुनै किसिमले पनि पोख्ने र सम्प्रेष्य गर्ने प्रयास गरिन्छ । यस अवस्थामा कथनकोम आयाम एक चरण पनि हुन्छ एक बिसौनी पनि हुन्छ र सिङ्गो आकृतिसम्म पनि लम्बिन सक्छ । लोकगीत एकलै पनि गाउने-गुनगुनाउने गरिन्छ भने यसमा गीत जोर्ने (गीत कथने/बनाउने), गीत ढाल्ने (जोरेको गीतलाई लयबद्ध गर्ने), गीत भिक्ने (गीत गाउन उठान गर्ने), गीत छोप्ने (भिकेका गीतलाई टिप्ने) र ठोकाबाजी गर्ने (जुहारी वा दोहोरी खेल्ने) जस्ता काम हुन्छन् । यसरी प्रस्तुतिका विविध माध्यमले पनि कथनलाई पूरा गरिन्छ । उक्त क्रममा सामान्यतया दुई पङ्क्तिदेखि एउटा फाँकीसम्म र सिङ्गै प्रवाहसम्ममा पनि कथन पूर्ण हुन सक्छ ।

एकलै गाइने लोकगीत 'एकल गीत' वा 'एकोहोरी गीत' का रूपमा प्रचलित छ । एकोहोरी भनेकै अर्को साथी नलिई वा स्वर नखापी गाइने गीत हो । यो लोकगीत प्रेम, विरह, उल्लास र उमङ्गका क्षणमा कहीं पनि एकल अर्थात् एक जनाद्वारा मात्रै गाइन्छ । त्यसैले यो एक किसिमले आत्मालापि वा मनोगत पनि हुन्छ । पुरुष वा नारीहरूका मधुर कण्ठबाट गाइने यस्तो गीतमा प्राकृतिक अवस्थाको वर्णन गरिएको पनि हुन्छ र आफ्नै मनका सुखदुःखलाई मार्मिक रूपमा पोखिएको पनि पाइन्छ । क्रमशः नेपालका मध्यपश्चिमी भेग तथा पूर्वी भेगतिर प्रचलित तल दिइएका दुई टुक्रा गीतमा अधिल्लोमा वियोगको पीडा छ भने पछिल्लोमा मिलनपछि बिदा हुँदाको उल्लास व्यक्त भएको छ-

मुख्याली मुख्येनी छुटी, राजाको राज छुट्यो
 ब्यान्तारो न आखउनुभयो हातको बाज छुट्यो ।
 यो मायाको मसिनो बोली
 सिरानीमा लेखेर जाऊँ भोलि

तोक्मा टुकुँला, आज बिदा हुँ, भोलि भेटौँला ।

एकोहोरी गीत बालबालिकाद्वारा गाइने बालगीत, भोलुङ्गे गीत पनि हुन् । साथीभाइ नभेट्दा उनीहरू एकलै पनि बालगीत गाउँछन् भने उनीहरूलाई साथ दिई रमाइलो गर्ने क्रममा आमा, बाबु, बाजे, बज्यै, दाजु, दिदी आदि पाका व्यक्तिले पनि गाएर सुनाउने गर्छन् । तल दिइएको फुल्याउनी (लोरी) बालगीत यस्तै एकोहोरी गीत हो -

लल्लो	नानीलाई
समसम	सपनीमा
चाचा	लगाइदेला
नाना	लगाइदेला

लोकगीतमा हुने कथनपद्धतिको अर्को महत्वपूर्ण रूप संवादात्मकता हो । दुई थरी जोडी मिलेर गाइने र नाटकीयतासमेत ग्रहण गर्ने यस्ता गीतमा जुहारी वा दोहरी गीत प्रमुख हुन्छन् । अत्यन्त प्रसिद्धि पाएका यी गीतलाई नै 'जोर्ते गीत' पनि भनिन्छ । विशेषतः युवायुवतीका बीचमा प्रेम-प्रणयका भाव अभिव्यक्त हुने जुहारी वा दोहरी गीतमा मनका आवेग-उद्वेगदेखि जीवनका विविध प्रसङ्ग र विगतदेखि वर्तमानसम्मका विषयवस्तु आउँछन् । जात्रामात्रा, चाडपर्व र मेलापातमा घन्कने यी गीत अहिले राष्ट्रिय खेलकुदका अवसरमा राष्ट्रिय स्तरमा नै पनि गाउन थालिएका छन् ।

संवादात्मक कथनका रूपमा आउने दोहरी गीतका दुइटा बान्की तल दिइएका छन् । भिन्न लयका यी गीतमा युवायुवतीको मिलन तथा प्रणयप्रसङ्गका साथै घरबार बसाउने कुरा मुख्य कथन भएर आएका देखिन्छन् -

केटा - घरमनि लालपाते फुलेको
 माया लाउने चौबाटो खुलेको
 केटी - आकी म त बाउआमा छलेर
 मायासँग भेट होला भनेर ।

× × × ×

केटा - पानी खान देऊ नानी ! स्याङ्जा वालिङ कुवैको
 घरबार छैन हामी दुवैको
 केटी - गोठमा भैंसी भोकै छ, भीरमा डाली लपक्क
 जता गयो उतै सपक्क
 केटा - दमौलीको चाइना पुल तीन यस साठी मिटर
 यो मायाले पाच्यो बितर
 केटी - जीवन ढल्की गइसक्यो पिरती लाउने रहर
 हुन्छ माया जोडौं घरबार ।

संवादात्मक कथनका रूप केही अंशमा साथीभाइ वा सँगीसाथीका बीचमा गाइने गीतमा पनि भेटिन्छन् । खास गरी बालबालिकाका खेलगीतमा र गोठाले गीतमा यो कथनपद्धति अङ्कुरित छ, जस्तै -

- ए लहरे !
- है पहरे
- तेरो गाइले धान खायो
- कति खायो ?
- दुई मुरी

लोकगीतले युगल वा सामूहगीतलाई पनि कथनक्रियाको उल्लेखनीय माध्यम बनाएको पाइन्छ । युगलगीत स्त्रीपुरुषको जोडी मिली स्वर खप्टेर सँगै गाइने गीत हो भने समूहगीतचाहिँ पूरै समूहद्वारा उही गीत एउटै स्वरमा गाइने वा दुवैतर्फ डफ्फापिच्छे आठ-दस जनासम्मको समूह मिलेर पालैपालो गाइने गीत हो । मादल, मुर्चुङ्गा आदिका तालमा थपडी मादै स्वर खप्टेर गाइने नृत्यगीतलाई पनि समूहगीतमै राख्न सकिन्छ । यस्तो गीतमा स्त्रीपुरुषले एउटै स्वरमा गाएको गीतको तालमा हुने नर्तकीको नृत्य मुजुरको ढल्काइजस्तो देखिन्छ । तीजे, भैलो, मारुनी, देउडा आदि गीत समूहगीत हुन् ।

युगल वा समूहगीतमा ठिटाठिटीहरू मीठो, मसिनो र रसिलो स्वर निकाली सगोल स्वर मिलाएर यसरी गीत गाउने गर्छन् -

ढाका टोपी लाइराको बानी
बिके टोपी गुडेर जाइजानी
आकासैमा तीन तारा तीनतिर
छाती पनि चिदै छ चर्चर ।

× × × ×

तारा भन्छ, यस्तै लागिजाऊँ
लौलौ जोवनमा - जून भन्छ बुडिजाऊँ
आँखी भन्छ, प्रीति लाइजाऊँ
लौलौ जोवनमा- मन भन्छ उडिजाऊँ ।

वस्तुविशेषको वर्णनमा आउने कथनपद्धतिमा केही वर्णनात्मकता हुन्छ र केही विवरणात्मकता पनि आउँछ । यस्तो वर्णन-विवरण रुखपात, वनबनेली, चराचुरुङ्गी, खोलानाला, जुनघाम आदि कुनै विषयको पनि हुन सक्छ । के खायो के खायो होला वनमा बस्ने जुनेली चरीले ? अथवा उर्ली आउने कालीगङ्गा सल्का हान्छ, भेरी जस्ता लोकगीतका पङ्क्ति वर्णनात्मक कथनका उदाहरण हुन् । आख्यानात्मक कथनले चाहिँ कुनै आख्यान वा घटनालाई छोएको हुन्छ । जीवनका विविध प्रसङ्गमा आउने सुखदुःखका कथागाथा आख्यानात्मक अभिव्यक्ति हुन् । पौराणिक चरित्र, ऐतिहासिक वीर पुरुषका साहसपूर्ण कार्य, सामाजिक जीवनका प्रेम-बिछोड आदि घटनामा आधारित गाथाहरू आख्यानात्मक कथनभित्रै पर्छन् ।

(५) भाषा

लोकगीत लोकजीवनले बोल्दै-सुसेल्दै आएको लोकभाषामा आधारित हुन्छ । यसैले यसमा भर्रा, सड्ला मौलिक शब्द हुन्छन्, अनुकरणात्मक शब्द र निपातका प्रयोग गरिन्छन्, थेगा र रहनीका रमाइला बान्की रहन्छन् । लोकगीतमा सचेत रूपले नभए पनि सहज रूपले लक्षणा र व्यञ्जना आएका छन् अनि अनुप्रासयुक्त शब्दालङ्कारको स्वतः प्रयोग भएको पाइन्छ । अन्त्यानुप्रास त लोकगीतले कवितालाई अलङ्कारका प्रयोग पनि बिछट्टै स्वादिला भएका देखिन्छन् । अन्त्यानुप्रास त लोकगीतले कवितालाई दिएको योगदान नै हो ।

लोकगीतमा भाषाको प्रमुख स्थान रहने भएको र लोकगीतमा पाइने काव्यतत्वका सिलसिलमा पनि यसको सम्बन्ध देखाउनु आवश्यक भएकाले भाषाको चर्चा विस्तारमा अलग्गै गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा चाहिँ यति भनूँ- भाषा लोकगीतको संवाहक हो । लोकजीवनले खारेको, पचाएको र सँगोटेको छरितो भाषाको प्रयोग यसमा हुन्छ । लोकगीतमा प्रयुक्त शब्दावलीद्वारा आलङ्कारिकता र लाक्षणिकता एवं व्यञ्जनात्मक सिर्जिन्छ भने वाक्यद्वारा सरलता कायम गरिन्छ । लोकगीतमा प्रयुक्त भाषा सरल र बोधगम्य हुने भएकाले यसमा प्रसाद गुण हुन्छ भने माधुर्य यसको स्वभाव नै हो । तल प्रस्तुत दुवै पङ्क्ति गीतांशले पनि यस कथनको पुष्टि गर्छन् -

दिन गयो रात पर्दै आयो
कर्कलाको पानीभैं मन भयो ।

(६) भाव

भाव लोकगीतको केन्द्रीय कथ्य वा आत्मा हो । मुनै घटना, परिवेश वा अन्तरक्रियाद्वारा भावको सिर्जना हुन्छ, र भावले नै लोकगीतमा प्राण भर्छ । मानिस कहिले सुख र कहिले दुःखको अनुभूति गरीरहेको हुन्छ भने कल्पनामा पनि विचरण गर्न पुगिरहेको हुन्छ । मानसिक स्थितिसँगसँगै परिचालित हुने अभिव्यक्तिले मानिसलाई सुखका उल्लासपूर्ण स्वर दिन्छ र दुःखमय बहबिलौनाका लहरमा पनि पुऱ्याउँछ । यिनै विविध गतिविधिबाट नै लोकगीतले केन्द्रीय भावको खास बिन्दुमा पुऱ्याउँछ । यही भावले कथ्यलाई सम्प्रेषणीयता दिन्छ र भावलाई संवेद्य तुल्याउँछ । तल अङ्कित दुइटा गीतांशमा जीवनका दुःख र युद्धका पीडाजन्य स्थिति तथा मानसिक उद्वेलनका भाव वृत्तात्मक वा परिधीय रूपमा मार्मिक भएर आएका छन् -

जुम्लाबाट आइगो कठै !

दन्तबिरी तिरकुलीको पिना

रुँदै काटूँ हाँसी काटूँ कठै !

दन्तबिरी दुःखी मेरो दिना ।

× × × ×

शिरको सिन्दूर लाऊ नि जाऊ भाउजू !

जेठा दाजैले लगनमा दिएका

शिरको सिन्दूर कसरी लाऊँ नन्द !

जेठा दाजै रणमा परेका

शिरको सिन्दूर लाऊ नि लाऊ भाउजू !

आइपुगे हाम्रा दाजै रणमा गएका ।

लोकगीत लोकका हृदयबाट स्वतःस्फूर्त हुने गेय अभिव्यक्ति हो । यसमा लोकजीवनको वास्तविक चित्र प्रस्तुत गर्न समर्थ भावलहरी खेल्छन् । शारीरिक

सन्तुष्टि, मानसिक तृप्ति र मनोरञ्जनात्मक वृद्धि मानिसका स्वाभाविक चाहना हुन् । यसका निम्ति लोकगीतमा पाइने हृदयस्पर्शी भावले ठूलो भूमिका खेल्छ । त्यसैको प्रमुख कारण हो - दसैतिहार र तीजजस्ता चाड, रोपाइँ र दाइँजस्ता कामका अवसर, जात्रामात्रा र मेलापातका भेटघाट अनि विवाह, मिलन र प्रेम-प्रणयका सन्दर्भमा गाइने गीतमा प्रायः सुखका अभिव्यक्ति प्रष्फुटित हुन्छन् भने वियोग-वेदनाका अवस्था तथा शोक र दुःखका क्षणमा विरह वा सहानुभवयुक्त अभिव्यक्ति निःसृत भइरहेका देखिन्छन् ।

सहज-सुबोध्य भाषा र गेयात्मक प्रस्तुति लोकगीतको शरीर हो भने भावगत मर्म यसको आत्मा हो । त्यसैको स्वरमा भाव उच्छ्वलित हुन्छ र प्रस्तुतिको माध्यमचाहिँ शैलीशिल्प बन्न पुग्छ । लोकीतमा शिल्पसन्धान स्वतः हुने भएकाले यसका निम्ति सचेत आयोजना हुँदैन । यसै गरी गीतको भावस्फुरण अन्तर्मनको निर्बाध र स्वतः प्रवाहित अभिव्यक्तिका रूपमा हुन्छ । भावअनुकूल विम्ब-प्रतीकको प्रयोग पनि सायास नै हुने गर्छ । यस्ता प्रयोग लोकग्राह्य हुन्छन् र तिनले भावविन्यासलाई रूपायित गर्ने क्रममा व्यञ्जनात्मकता प्रदान गर्छन् । यस क्रियामा लोकगीतभित्रको कवित्व पनि आफैँआफ सलबलाउन थाल्छ ।

लोकसँग जीवनका उकालीओरालीको ठूलो अनुभूति हुन्छ । त्यही अनुभूतिको तीव्रताले लोकगीतमा जीवन्तता ल्याउँछ । अनुभूति सुखात्मक र दुःखात्मक दुवै हुन सक्छन्, तर विरह-वेदनाले खारिएको अनुभूतिले लोकगीतलाई अभै संवेद्य तुल्याउँछ । घर-परिवार, समाज-संस्कृति, चेतना-अचेतनाका माझबाट अन्तरदेखि व्यक्त हुने संवेदनशील प्रतिक्रिया भावका रूपमा परिणत हुन्छ र त्यसले साधारणीकृत भएर हृदयलाई छुन्छ । अनुभूतिको चमकले नै लोकगीत उज्यालिन्छ पनि । यसरी भावगत तीव्रता र अनुभूतिगत प्रखरता लोकगीतका महत्वपूर्ण आन्तरिक उपकरण हुन् ।

लोकगीतमा सरलता र तरलताले युक्त भावको कोमलता हुन्छ । त्यही भाव लोकगीतको गुदी हो र गुदीमा नै सारतत्व रहन्छ । लोकगीतमा च्वाट्ट छुने खालका भावभिल्ला पाइन्छन् र एक-दुई पङ्क्तिमै पनि केही भनिएको हुन्छ । यस पक्षलाई हेर्दा लोकप्रतिभा प्रति साँच्चै गर्व गर्न मन लाग्छ । यसको पुष्टिका निम्ति तल दिइएजस्ता पङ्क्ति हेर्न सकिन्छ -

ए आमा ! म रुँदारुँदै

हाल्यो सिँदुर उज्यालो नहुँदै

रुन्छु-रुन्छु मै पागल हुन्छु

आफ्नो मन बुझाउने जाल बुन्छु ।

लोकगीतमा जुन भाव जसरी व्यक्त भएको पाइन्छ, त्यसमा आत्माभिव्यक्ति अर्थात् आन्तरिक भाव र अनुभूतिको स्थापना त हुन्छ नै , साथसाथै शालीन र शिष्ट रूपमा नै सौन्दर्य पनि भरिएको पाइन्छ । यस्तो भावसौन्दर्यलाई वस्तुगत सारका रूपमा मात्रै प्रकट नगरी प्रकृति र जीवनका साथ मिलाएर मनोगत वा वस्तुगत रूपमा प्रकट गरिन्छ । लोकगीत अत्यन्त लोकप्रिय हुनाको कारणमा यसमा पाइने यही भावात्मक आकर्षण एउटा प्रमुख तत्व हो । त्यसैले पनि लोकगीत जिब्राका टुप्पा-टुप्पामा बस्छ र ओठ-ओठमा खेल्न पुग्छ ।

४.५. उखान

भाषिक समुदायमा आउने लोकअनुभवका चुटुकिला उक्ति वा कथन नै 'उखान' हुन् । कुनै पनि भाषाको समृद्धिमा उखानको विशिष्ट स्थान रहन्छ । विश्वका सबैजसो भाषामा उखानले आफ्नो विशिष्ट स्थान ग्रहण गरेको छ । उखानलाई अङ्ग्रेजीमा प्रोभर्व (Proverb), उर्दूमा जर्बूल मिस्ल, हिन्दीमा लोकोक्ति वा कहावत, संस्कृतमा सुभाषित, लोकोक्ति आदि भन्ने गरिन्छ । राजस्थानीमा ओखाणो, कहवट/कुहावट, गुजरातीमा उखाणु वा कहेवत, बङ्गलामा लोकोक्ति वा प्रवाद, गढवालीमा पखाणा आदि नामले पनि चिनिन्छ । नेपाली भाषामा पनि उखानलाई 'लोकोक्ति' वा 'आहान' र पश्चिमतिर 'आन' पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । बहुसंख्यक जनताको बोलचाल र जीवनपद्धति नै उखानको मूल स्रोत हो । उखानमा लोकको सारगर्भित उक्ति रहन्छ । यसबाट के छर्लङ्गिन्छ भने त्यस्तो उक्ति लोकोक्ति वा उखान हो जुन लोकअनुभवबाट फस्टाउँदै, माझिँदै पोटिलो हुन्छ । संस्कृतको 'आख्यान' बाट जन्मेको आहान शब्दले पनि नेपालीमा झन्डै यस्तै अर्थ ग्रहण गरेको छ ।

नेपाली भाषामा 'उखान' शब्द संस्कृतको 'उपाख्यान' बाट जन्मिएको हो तापनि उपाख्यान र उखानमा अर्थभेद भइसकेको छ । उपाख्यान एक किसिमको कथा हो भने

उखान चाहिँ एउटा न एउटा लोकअनुभवलाई बोक्ने तथा लोकविश्वासलाई सूत्रबद्ध रूपमा खिरिलो उद्गारका रूपमा प्रचलित छ । यसै उद्गारले भाषाको प्रयोगमा ज्यान दिन्छ र कथनलाई बढी ओजदार बनाउँछ ।

उखान कसिलो र छरितो रूपमा आएको गद्य-उद्गार, गद्यकथन वा गद्य-उक्ति हो । उखान पद्य नभए तापनि यसमा सूत्रात्मक गद्यकथनमा पाउन सकिने अनुप्रासको छटा, लयात्मक भङ्गार वा सङ्गीतमय ध्वनि तथा शब्दविन्यास र तुकबन्दीसमेत पाइन्छ । तुकबन्दीयुक्त उखानलाई लिएर नै उखानलाई 'उखान-तुक्का' पनि भन्ने गरिन्छ । उखान दृष्टान्तमूलक त हुन्छन् नै, साथसाथै तिनमा सूत्रात्मक अभिव्यक्ति पनि पाइन्छन् । यिनै विशेषताले युक्त उखानहरू मूलतः कथ्य भाषाबाट विकसित भए तापनि लेख्य भाषामा समेत क्रमशः तिनको यथेष्ट प्रवेश र प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । नेपाली उखानले पनि हाम्रो भाषालाई प्रशस्त धनी बनाएको छ ।

नेपाली उखानको इतिहास निकै पुरानो रहेको र नेपाली भाषाको थालनीसँगै यसको निर्माण हुन थालेको अनुमान हुन्छ । पुस्तौँपुस्तादेखि लोकजीवनका अनुभवको सार तथा उक्तिको चमत्कारका रूपमा उखानले नेपाली लोकसाहित्यमा आफ्नो स्थान ओगटेको छ । नेपाली उखानमा पाइने सरगर्भिता, संक्षिप्तता, सरलता, रूपविविधता, सजीवता र लोकप्रियताजस्ता विशेषताले यसलाई महिमान्वित परेका छन् । तल दिइएका उखान यसका केही उदाहरण हुन्^{६४} -

नाचन नजान्ने आँगन टेढो ।

नमच्चिने पिडको सय भट्टका ।

दुःख पाइस् मङ्गले आफ्नै ढङ्गले ।

काम गर्ने कालु मकै खाने भालु ।

जसको बिहे उसैलाई देख्न नदिए ।

फूलको बास्ना वरिपरि, मानिसको बास्ना डाँडापारि ।

नेपाली उखान केही मात्रामा अभिधामूलक र बढी मात्रामा लक्षणमूलक गरी दुई किसिमका छन् । अभिधामूलक उखानमा सूक्ष्म रूपले लक्ष्यार्थ नपाइने र अभिव्यञ्जित भावसम्म पुग्न नसकिने होइन तर तिनमा सामूहिक अर्थ सोभो र संलग्न तत्व बेसी

६४ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, प्र.सं. २०५७, पृ.सं.५५ ।

हुने भएकाले बुभनका निमित्त माथापच्चीसी गरीरहनुपर्दैन । अल्छी तिघो स्वादे जिब्रो, काम पनि नाई, माम पनि नाई, बैगुनीलाई गुनले मारुपर्छ आदि यस्तै उखान हुन् ।

लक्षणमूलक उखानले चाहिँ सोभो अर्थ नबुभाई छड्के वा टेढो अर्थात् लक्ष्यार्थ व्यक्त गर्छन् अनि लक्षणमूलक व्यञ्जनाकै घुमाउरो सहायताद्वारा प्रयोक्ताका भाव श्रोता र पाठकसम्म सञ्चारित हुन्छन् । यस्ता उखानमा पनि कुनै-कुनै उखानले वाच्यार्थ प्रकट गर्दै नगर्ने होइनन्, तर तिनको स्थान गौण नै हुन्छ । जस्तै-

अकवरी सुनलाई कसी लाउनु पर्दैन ।

इन्द्रको अगाडि स्वर्गको बखान/बयान ।

कानो गोरुलाई औँसी न पुर्ने ।

नाचन नजान्ने आँगन टेढो ।

नेपाली उखानका अनेक रूप भेटिन्छन् । तिनमा खास गरी सामाजिक तथा नीति चेतनात्मक, ज्ञान-विज्ञानसम्बन्धी, कृषि-व्यवसायसम्बन्धी लोकविश्वास सम्बन्धी र विविध विषयसम्बन्धी उखानहरू प्रचलित छन् । नेपाली उखानलाई सुक्ष्म रूपमा हेर्दा र केलाउँदा तिनमा लोकले भोग्दै आएको पारिवारिक जीवन, समाजिक-सांस्कृतिक रीतिथिति, आर्थिक अवस्था, लोकविश्वास र जीवनदर्शन जस्ता कुराको झलकसमेत पाउन सकिन्छ । नेपाली उखानले लोकसभ्यता तथा संस्कृतिका विभिन्न रूप प्रस्तुत गर्दै अनुभवका सुक्ष्म किरणद्वारा लोकजीवनको मार्गदर्शनमा ठूलो भुमिकाम खेलेको छ । त्यसैले पनि उखान लोकसाहित्यको महत्वपूर्ण तथा सशक्त उद्गार हो भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

४.६. टुक्का

टुक्का कुनै भाषा वा बोलीमा लाक्षणिक तथा विशेष अर्थमा प्रयोग हुने एक किसिमको वाक्यांश वा पदसमूह हो । त्यस्तो पदसमूह खास-खास क्रियामा त्यस्तै किसिमका शब्दहरू लागेर निर्मित हुने गर्छ र त्यसले विशेष अर्थधारण गर्ने अभिव्यक्तिको रूप लिन्छ । टुक्कामा बाहेक अन्यत्र टुक्काको अङ्ग भएर आउने शब्द र क्रियाको आ-आपनै फुक्का अर्थ हुन्छ ती दुवै एउटै लुममा उनिएपछि भने टुक्काको विशेष अर्थ ग्रहण गरेको पाइन्छ । जस्तै- 'आँखा खुल्नु' पदसमूह कोशीय एकाइका रूपमा आउँद आँखा (नयन, चक्षु)+ खुल्नु (उघारिनु) हुन्छ तर लाक्षणिक रूपमा भने

साधारण अर्थभन्दा बेग्लै 'चेत आउनु' भन्ने विशेष अर्थ त्यसबाट निस्कन्छ । यस्ता टुक्का खास-खास क्रियामा शब्द घटित भई निर्मित हुन पुग्छन् । तल दिइएका टुक्काहरू पनि यसरी नै बनेका हुन् -

- (क) आँखा उघ्रनु = सचेत हुनु
 आँखा खुल्नु = सजग हुनु
 आँखा गाड्नु = लोभ गर्नु
 आँखा घोच्नु = निद्रा नपुगेर आँखा पोल्नु
 आँखा चिम्लनु = मर्नु, वास्ता नगर्नु
 आँखा छल्नु = भुक्त्याउनु, नदेखिने गर्नु
 आँखा लाग्नु = निद्रा आउन खोज्नु, लोभिनु
- (ख) कुरो खानु = भनेको मान्नु
 खेत खानु = पानी आदिले खेत बिगार्नु
 घर खानु = घर धान्नु, घर-व्यवहारको अनुभव पाउनु
 माटो खानु = मर्नु (हेयार्थमा)
 मासु खानु = साँढै दुःख दिनु
 हावा खानु = असफल हुनु, गुल्टनु

नेपालीमा अधिकांश टुक्का 'नु' क्रियान्त भएका छन्, केही टुक्का भने क्रिया लुप्त भएर बनेका पनि पाइन्छन् । आँखाको कसिङ्गर, डाँडाको जून, परालको आगो, मुटुको कीलो, सुदामाको तन्डुल आदि यस्तै टुक्का हुन् । टुक्कालाई हिन्दीमा 'मुहावरा' भनिन्छ । अरबी भाषाको 'मुहावर' शब्द हिन्दीमा 'मुहावरा' भएको छ र उर्दूमा यसलाई 'मुहाबिरा' पनि भनिन्छ । संस्कृतमा टुक्कालाई 'वाक्पद्धति वाग्धारा, लाक्षिणिक अर्थ वा रमणीय प्रयोग भन्ने गरिएको पाइन्छ । अङ्ग्रेजीमा चाहिँ यसलाई 'इडियम्स' (Idioms) भनिन्छ । नेपालीमा पनि यसलाई वाक्पद्धति, वाग्धारा भन्ने गरिएको हो, तर अचेल यो टुक्काका नामले प्रसिद्ध हुन पुगेको छ । टुक्का आफैँमा एउटा अलग विधा भइसकेको प्रष्ट हुन्छ ।

'टुक्का' शब्द 'तक्' शब्दबाट आएको हो र त्यसको अर्थ वाच्यार्थलाई छोई लक्ष्यार्थ हुँदै व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित गर्नु हुन्छ । तुक्को अर्को अर्थ सानुप्रासिकता पनि

भएकाले यसै अर्थका आधारमा सानुप्रासिकतालाई 'तुकबन्दी' पनि भनिन्छ । तर त्यस्तो तुकबन्दी उखानमा नै हुन्छ, तुक्कामा हुँदैन । यसबाट के देखिन्छ, भने सम्बद्ध तुक्का वा तुक्का पहिलो अर्थका रूपमा आएको छ । वस्तुतः शैक्षिक वा भाषिक प्रयोजनका क्षेत्रमा अहिले तुक्का शब्दकै व्यवहार प्रशस्त भइरहेको छ । यसरी उखान र तुक्कालाई बेग्लाबेग्लै रूपमा लिइएको छ र तुक्का शब्दले वाक्यद्विति वा वाग्धारालाई पनि पर्यायका रूपमा वा आफैं गाभेर चिनाइरहेको छ ।

उखान अनुभवको सार तथा उक्तिको चमत्कार हो भने तुक्काको प्रयोग लाक्षणिक अर्थ दिनका निम्ति मात्रै हुन्छ । अझ गहिरिँदा उखान आफआफैंमा वाक्य जस्तै पूर्ण हुन्छन् र कथनको पुष्टि वा दृष्टान्त बनेर आउँछन् । तुक्का चाहिँ खास-खास शब्दमा घटित हुँदा विशेष अर्थ प्रकट गर्ने गरी मुक्त शब्दहरूको समूह वा भाषिक श्रेणीका रूपमा आउँछन्, खण्डित वाक्य जस्तै हुन्छन् अथवा तिनलाई वाक्यमा मात्रै प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । भनाइको तात्पर्य तुक्काको सार्थकता वाक्यमा गाँसिएको प्रयोगमा मात्रै हुन्छ र प्रयोगद्वारा नै यसको अर्थबोध पनि हुन्छ । तुक्काले आफ्नो उपस्थितिमा सम्पूर्ण वाक्यलाई सबल, सशक्त र रोचक बनाइदिन्छ ।^{६५}

तुक्काको उत्पत्ति पनि भाषाको विकासक्रमसँगसँगै भएको अनुमान हुन्छ । घटना र कार्यकारणका माध्यममा असङ्ख्य वाक्य जन्मेभैं तुक्काहरू बन्दै जानु स्वभाविकै हो । कुनै खास अवसरमा मानिस मनको भाव सङ्केत अथवा लक्ष्यार्थका रूपमा प्रकट गर्छ भने कुनै बेला लामा र भद्दा वाक्यका माकुरे जाललाई चुडाँल्लु पनि आवश्यक हुन्छ । यसै क्रममा छोटो, मीठा र चिटिक्क परेका पदसमूह वा शब्दावली प्रकट हुने गरेका हुन् र तिनलाई लोकजीवनले लाघवप्रियताकै रूपमा व्यवहार गर्दै आएको छ । यसरी नै आफ्ना भाव व्यक्त गर्दा र सामाजिक अवस्था तथा परिस्थितिको प्रभावग्रहण गर्दा वाक्यविन्यासलाई छड्के रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि तुक्काको प्रचलन भएको पाइन्छ । तुक्कामा संक्षिप्त पदावली, गोपनीयता तथा जीवनका व्यापकताको भाव रहनाले यस कुराको पुष्टि गर्छ ।

तुक्का भाषाको जीवनीशक्ति हो र प्राण नै हो । सारगर्भितता, भावतीक्ष्णता, संक्षिप्तता, सरलता तथा लोकप्रियताले गर्दा लोकसाहित्यको फाँटमा लघुतम कथन वा

६५ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, प्र.सं. २०५७, पृ.सं.५७ ।

उक्ति भएर पनि टुक्काको आफ्नै स्थान छ । लोकजीवनकै अनुभव र ज्ञान सञ्चित भएर आउने हुनाले टुक्कामा पनि नेपाली जीवनका धेरै कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । यसले सामाजिक जीवनका रुचिलाई ग्रहण गरेको हुन्छ भने सांस्कृतिक परिवेशलाई पनि झल्काएको पाइन्छ । यसरी नै टुक्काले जीवनभोगाइमा आउने विश्वास, दर्शन र आर्थिक अवस्थासम्मलाई पनि सङ्केतात्मक रूपमा छोएको देखिन्छ । आफ्नैपनको सुन्दर प्रयोगले भाषाशैलीलाई मधुर र प्रभावोत्पादक बनाई लोकसभ्यता तथा संस्कृतिका विभिन्न रूप प्रस्तुत गर्ने कार्यमा टुक्काको विशेष महत्व छ र यसको उपायोगिता टड्कारो देखिन्छ ।

४.७. गाउँखाने कथा र उखान टुक्कामा अन्तर

लोकसाहित्य वर्तमान र विगत दुवै प्रकारको लोकजीवनलाई साँचो र यथार्थ रूपमा प्रदर्शित गर्ने सरल, सहज र सरस विधा हो । लोकसाहित्यको गद्य विधाका दौतरीहरूमा बालबालिका, प्रौढ, किशोर, केटाकेटीहरू समेत समय समयमा लोकगीत, लोककथा, गाउँखाने कथा, टुक्का, चुटुकिला आदिले मनोरञ्जन गर्दछन् । त्यसले 'लोकसाहित्य हाम्रो लोकजीवनको हाँसो र आँसुको मर्म र समस्याको वास्तविकता देखाउने र विस्तारै उनीहरूको चहऱ्याइ रहेको दिलको घाउमा मलम लगाई हौसला र साहस दिने सञ्जीवनी हो' । यो सामाजिक गतिशीलता अनुसार परिवर्तित एवं गतिशील हुँदै आइरहेको छ । माथिको भनाइबाट के स्पष्ट हुन्छ भने "लोकसाहित्य लोकजीवनको अन्तर मर्म बुझ्ने साँचो कडी हो । यहाँ सासूबुहारीका घरगाउँका शोषण र अत्याचारका, नेता र जनताका, पञ्च र पण्डित आदिका यथार्थताहरू निश्चल रूपले चित्रित छन्, अभिव्यक्त छन्" । लिखित साहित्यका विविध भेद भए जस्तै लोकसाहित्यका पनि विविध भेद छन् । तिनीहरूका बीचमा केही विभेद र अर्न्तसम्बन्ध रहेको पाइन्छ । यस सानो लेखमा गाउँखाने कथा र उखान टुक्काका बीच के कस्ता कुरामा पृथक्ता रहेको छ भनेर केलाउने जमर्को गरिएको छ ।

उखान टुक्काहरू प्रायः सबैजसो नै बीचारमूलक र चिन्तनशील सूत्रात्मक छन् । यसैले यिनमा खास गरी हाम्रा पूर्वजको अनुभव र चिन्तनको परिपाक नै परिपुष्ट भएको पाइन्छ । यिनीहरू छोटो छरिता र लामा अभिव्यक्तिलाई छोटो रूपमा चट्ट

मिलाएर प्रस्तुत गर्न सक्षम छन् । उखान छोटो, छरिता र लयात्मक भए पनि लोकगीत र कविताजस्तै गेयात्मक भने हुँदैनन् । यिनमा लोकका नरनारीको विवेक र मार्गदर्शन पनि प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसमा गाउँखाने कथामा जस्तो मनोरञ्जनात्मकता मात्र होइन, कर्तव्यको ज्योति पनि जग्मगाएको हुन्छ । यसका साथै उखानमा लोकको विगतको चिन्तनको अभिव्यक्ति हुन्छ र यसरी हेर्दा उखानहरू हाम्रा पूर्वजका नीतिसूत्रहरू हुन् एकपछि अर्को जनजिब्रो गर्दै हामीसम्म आएका छन् ।

४.८. याक्थुङ्ग मुक्पान् सुम्

नरबहादुर यङ्हाङ्ग लिम्बू (नवल फाइवाली) को उखान टुक्का संकलन गरिएको कृति हो । यो कृति त्रिहत्तर पृष्ठमा विभाजित छ । विभिन्न उखान टुक्काहरूलाई ऐकबद्ध गरी पाठकहरू लाई अध्ययन गर्न सजिलो बनाइ दिएका छन् ।

मुक्पान सुम्ले लिम्बू भाषाका उखान टुक्काहरूलाई जनाउँदछ । मुक्पान सुम्मा धेरै उखान टुक्काहरू समावेश भएका छन् । शुरुमा लिम्बू भाषा र श्रृंङ्घा लिपीमा तयार पारिएको थियो । आफ्नै जाति विवेक अध्ययनका लागि मात्र रहे तापनि अरू जाति भाषाको निमित्त पनि आवश्यकीय महसुस भएकोले गर्दा पछि गएर अनुक्रमिका याक्थुङ्ग मुक्पान् सुम् लिम्बू टुक्का संकलनको अनुक्रमिका खस नेपाली भाषामा अनुवाद गरेको पाइन्छ ।

किराँत लिम्बू भाषा अति प्राचीन अनि मौलिक पनि हो भन्ने कुरा लिम्बू भाषा विशेषज्ञहरूद्वारा प्रमाणित भइसकेको छ । धेरै प्रमाणहरू मध्ये लिम्बू भाषाका डा. आर के स्त्रीगले यसरी आफ्ना अनुभवहरू उल्लेख गर्नु भएको छ - “लिम्बूहरूले आफ्नो भाषामा आजभन्दा १० हजार वर्ष पहिले भातलाई तक नै भन्ने गर्दथे भने आजभोली पनि तक नै भन्ने गर्दछन्” । अन्य भाषाहरू अपभ्रंश हुँदै गए पनि लिम्बू भाषामा परिवर्तन आएको पाइँदैन । अपरिवर्तनीय रूपले चल्दै आईरहेको देखिन्छ । अन्य गैर लिम्बू जातिले लिम्बू भाषाको प्रशंसा गरेपनि लिम्बूहरू आफ्नो भाषा बोल्न प्रति हिचकिच्याएको पाइन्छ । लिम्बू जातिको मौलिक भाषा मुन्धुम दैनिक रूपमा लोप हुन लागेको छ । यसले गर्दा लिम्बू जातिले आफ्नो भाषाको संरक्षण सर्म्बद्धन गर्न लागि पर्नु पर्ने अवस्था सृजना भएको छ । लिम्बू भाषाका केही आधारहरू छन् । पालाम, ख्याली, हाक्पारे, खेडपान्, मुक्पान्, मुन्धुम पान् आदि । यी पाँच आधारहरूको ज्ञान महत्वपूर्ण मानिन्छ । यसले लिम्बू भाषाको संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउने आशा राखेको पाइन्छ ।

मुक्पान् सुम्ले कुनै पनि कुरालाई सिधाक नभनेर घुमाउरो पारामा व्यङ्ग्य प्रहार गर्दछ । यसले गर्दा समयको सदुपयोग हुन्छ । रोचक अनि घोचक चोटिलो विषयवस्तु समेटेको पाइन्छ । यसको अध्ययन सम्पूर्ण भाषा भाषीहरूका लागि उपयोगी मानिन्छ ।^{६६} यस मुक्पान् भित्र रहेका उखान तुक्कालाई नेपालीमा अनुवाद गरी पाठकहरूलाई बुझ्नको लागि सरल सहज बनाई दिएको पाइन्छ । यस मुक्पान् सुम् भित्रका केही उखानख तुक्काहरू लिम्बू भाषा र नेपाली भाषा अनुवाद यसप्रकार गरिएको छ -

लिम्बू भाषा

नेपाली भाषा

पाहुना आउँदा आगो फुराउँछ

नाचन नजान्ने आँगन टेढो

दुःखमा रिस उठी आउँछ

आँखा उघ्ननु - सचेत हुनु

खोजेर पायो

आँखा खुल्नु - सजग हुनु पृ. ५६

गरीबी बढायो ॥१॥ पृ. ३६

नेपाली उखान तुक्का र लिम्बू भाषाका उखान तुक्काको अन्तर

नेपाली उखान तुक्का	लिम्बू भाषा उखान तुक्का
१) नेपाली भाषाका उखान तुक्काहरू सटिक छोटो हुन्छन् ।	१) लिम्बू भाषाका उखान तुक्काहरू लामा हुन्छन् ।
२) सबै जातजातीले अध्ययन गर्ने मोका पाउँछन् ।	२) जाति विशेषले अध्ययन गर्दछन् ।
३) मनोरञ्जनको साधन ।	३) मनोरञ्जनको साधन ।
४) जीवन दर्शन बोकेका हुन्छन् ।	४) जाति विशेष पर्वलाई जनाउने हुन्छन् ।
५) विभिन्न विषयवस्तु समेटी व्यङ्ग्य प्रहार गरिन्छ ।	५) व्यङ्ग्य प्रहार गर्ने सजिलो माध्यम ।
६) छोटो, छरितो, कसिलो रूपमा आउँछ ।	६) लामो र भद्दा रूपको पाउन सकिन्छ ।
७) सरल सहज भाषा शैलीको प्रयोग हुन्छ ।	७) लिम्बू भाषाशैलीको प्रयोग नेपाली अनुवाद हुँदा कमिकमजोरी देखिने डर हुन्छ

नरबहादुर लिक्बूले आफ्नो भाषा भाषिका साथै अन्य भाषा बोल्नेहरूका लागि सजिलो होस् भनेर नेपालीमा अनुवाद गरीदिएका छन् ।

^{६६} नवल फाइवाली, याक्थुङ्ग मुक्पान् सुम्,

मुक्पान सुम् भित्रका उखान तुक्काहरू :-

लिम्बु भाषा	नेपाली अनुवाद
साम्वाले साम् मेत्तु	साम्वाले गाउँदछ
येवाले या लाक्त्तु	यावाले नाँच्चदछ
थाक्थाकमाल्ले थाक्केडवा	तान बुन्दा तान सामान
पाङ्गामाल्ले पाङ्गोडवा	खेल खेल्दा खेल सामान
॥८३॥ पृ. १७	पृ. ४४

लिम्बू	नेपाली
मुजा पात्ल तदाम्लो	मुछ्छित वातले धतुरे बोल्छ,
मेन्ने मन्धा खादाम्लो	नदेख्ने अन्धालअे अधेरो देख्छ
सिङ् मेन्ने मि मेबेकिन्	दाउरा विना आगो बल्दैन
मि मेन्ने तक् मेधोकिन्	आगो विना भात पाक्दैन
॥१२०॥ पृ. २४	॥१२०॥ पृ. ४७

नर बहादुर यङ्हाङ् लिम्बूले मुक्पान् सुम् भित्र प्रयोग गरेका उखान तुक्काहरू यस प्रकार रहेका छन् । यस भित्रका तुक्काहरू सर्वसाधारण पाठकहरूले बुझ्ने र पढ्न सक्ने खालका छन् । आफ्नो भाषामा लेखिएका उखान तुक्काहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरी दिएकाले सरल भाषा शैली अपनाएको देखिन्छ । यसरी विभिन्न उखान तुक्काले भरिपूर्ण त्रिहत्तर पृष्ठमा प्रकाशित भएको कृति हो ।

४.९. लोकगीत

नेपाली लोकगीतका सङ्कलक तथा अध्येताहरूले पनि लोकगीतबारे आआफ्ना धारणा प्रस्तुत गर्दै यसलाई परिभाषित गरेका छन् । यस क्रममा कालीमेची घुम्दै लोकगीतको खोजबिन गर्ने नेपाली लोकसाहित्यका मर्मज्ञ धर्मराज थापाको दृष्टिकोण यस्तो छ - “चोखो लय र शब्दको प्रभावबाट उठी जनजीवनलाई प्रभाव पार्न सक्षम भएको छ - लोकगीत । यसैले मानवसिर्जनाको पहिलो प्रस्फुरण लोकगीत नै हो” (गण्डकीका सुसेली : ख) । त्यस्तै अर्का लोकगीतप्रेमी लक्ष्मण लोहनीले उद्गार पोखेका छन् - “लोकगीत भावुक हृदयको स्पन्दनशील लयदार कवितामय सामयिक ध्वनि हो,

जीवनको कटुता र खल्लोपनमा मनोहरताको मलम लगाउने स्वतः प्रमुख भन्कार हो” (रोदीघर : १) ।

कालीभक्त पन्तले नेपाली संस्कृतिबारे धेरै कुरा दिएका छन् । त्यस क्रममा लोकगीतबारे उनले भनेका छन् - “कसैका बक्सिस, लोभ, आशा र स्वार्थमा नपरेका नरनारीहरूका दुःखित, पीडित, आक्रान्त, उद्विग्न, सम्भ्रान्त, त्रस्त, जागृत, प्रफुल्लित, हर्षित, संयुक्त, वियुक्त, अनादारित र आदारितसमेत जो कोई जाति, व्यक्ति, लिङ्ग, समाज र उमेरका मानिसले कुनै पुस्तकी बन्धनले बद्ध नभएर बनाएको जो गीत हो त्यै नै ‘लोकगीत’ हो” (हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास : ११२) ।

लोकगीतका सम्बन्धमा लामो समयसम्म सिङ्गे नेपालको यात्रा गरी अन्वेषण गर्ने पूर्णप्रकाश नेपाल ‘यात्री’ भन्छन् - “लोकसाहित्यरूपी पारिजातमा कुसुमित फूलको बरदान भनी प्रचुर गुदी भएको स्वादिलो, मधुरो र रसिलो फल हो लोकगीत ।” (विचारमञ्च, मधुपर्क : ३९) । नेपाली साहित्यका विद्वान् समालोचकहरू र लोकसाहित्य/लोकगीतका अन्य सङ्कलक-विवेचकहरूले पनि लोकगीतबारे आफ्नो दृष्टि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । त्यस्ता केही उल्लेख्य उद्गार निम्न प्रकार उद्धृत छन् -

जनजीवनका आधारभूत संस्कारहरू र मार्मिक भाव तथा सङ्कलित चेतनाको उपज हो लोकगीत । लोकगीत नै हाम्रो काव्यपरम्पराको प्रारूप पनि हो ।

(त्रिपाठी : १०)

लोकगीत हाम्रा पद्यसाहित्यको उत्स र सहजताको गुणले सर्वाधिक प्रचलित काव्य विधा हो ।

(मिश्र : १२)

काव्यसुलभ अभिव्यक्तिरू, हृदयग्राही भाव, हृदयावर्जक शैली र कोमल पदरचनाले गर्दा लोककाव्यको प्रतिष्ठित आसन लोकगीतले पाएका छन् ।

(पराजुली : ८६)

जीवनमा आइपर्ने समस्या वा उत्सव जेमा पनि लोकगीतले नै आफ्नो भित्री हृदयलाई बहलाउँछन् । अतः लोकगीत जीवनको हरेक क्षेत्रमा निकट मात्र नरहेर स्पर्शमा नै आइरहेको हुन्छ ।

(कर्मा : २१)

लोकगीत लोकसंस्कृतिको महत्वपूर्ण अङ्ग हो । लोकगीतका भाका र भावले जातीय परम्परालाई चिनाएर राष्ट्रिय एकताको गाँठो कस्ने काममा ठूलो मद्दत पुऱ्याउन सक्छन् ।

(रिमाल, खण्ड ५ : १)

उपर्युक्त अध्ययनपछि के निष्कर्षमा पुगिन्छ, भने - लोकगीत लोकहृदयको स्वस्फूर्त सुकोमल लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकजीवनको रागात्मक प्रवृत्तिका क्रममा मानवसभ्यता र संस्कृतिमा प्रकाश पाउँदै मौखिक परम्परामा जीवन्तम रहेर जातीय जीवनलाई चिनाउँदै लोकको साभा दुकदुकी हुनु यसको गरीमा हो । धर्तीका काखमा सुखदुःख भोग्दै रमाएका असङ्ख्य जनताका हृदयमा कलकलाउने र तिनका सुरिला कण्ठमा सलबलाउने अविच्छिन्न तथा सहज गीतिप्रवाह नै हो लोकगीत ।

४.१०. लिम्बू जातिको लोकगीत पालाम्

नरबहादुर लिम्बू (नवलफाङ्वाली) को अर्को कृति पालाम् हो । यो छत्तिस पृष्ठमा छापिएको छ । यसका संकलक फाङ्वाली आफै रहेका छन् । अगेन्द्र बहादुर वनेम् लिम्बू तीखदेवल, ललितपुरवाट प्रकाशनमा आएको हो । पालाम्लाई धाननाच पनि भन्ने गरिन्छ । लिम्बू जातिको विशेष पर्व, विवाह र चाडपर्वमा यो नाच देखाउने गरिन्छ ।

साहित्यकार नरबहादुर लिम्बू (नवल फाङ्वाली) ले पालाम् लिम्बू भाषामा लेखि नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका छन् । यसले गर्दा अन्य भाषा भएका पाठकहरूलाई पनि पढ्ने र त्यो भाषाको ज्ञान गर्ने अवसर प्रदान गरीदिएको पाइन्छ । लिम्बू भाषामा युवा युवतीहरू बिच संवाद गराएका छन् । थाडबेन र मेन्छिन् भनि युवा युवतीलाई जनाएको देखिन्छ ।

धाननाच एउटा गीतिप्रदान लिम्बू लोकनाच भएकाले यसमा मिठो शैलीमा गीत पनि गाइन्छ । यसरी धाननाचका क्रममा गाइने गीतलाई 'पालाम' भनिन्छ । 'पालाम' धाननाचमा बाहेक अन्य कुनै पनि लिम्बू सांस्कृतिक नाचहरूमा प्रयोग हुँदैन र पालामको शाब्दिक अर्थलाई हेर्दा 'पा' को नेपाली अर्थ 'भने' र 'लाम' को नेपाली अर्थ 'बाटो' हो । त्यसैले पालामको अर्थ नेपालीमा भन्ने बाटो हो र पालामलाई लिम्बू वाङ्मयमा एउटा छन्दका रूपमा पनि स्वीकार गरिएको छ । यसरी हेर्दा पालाम भनेको

धान नाचको क्रममा भन्न सकिने बाटो नै पालाम हो । यसरी हेर्दा धाननाचकै क्रममा लिम्बू युवा युवती महिला तथा पुरुषहरूद्वारा पालाम गाउँदै हात समाइ गोडा विधिपूर्वक अगाडी पछाडी गर्छन् भने कहिले अगाडी त कहिले पछाडी पनि फर्कदै धाननाच नाच्ने गर्छन् । यसरी नाचिने धाननाच (यालाड) मा युवायुवतीहरू बीच दोहोरी पनि चल्ने गर्छ भने अभ् मनोरञ्जन र रोचकताका निम्ति बौद्धिक किसिमका सवाल जवाफ पनि हुने गर्दछन् । यसका साथै धाननाचमा युवायुवती बीचमा प्रेमभाव प्रतिस्पर्धात्मक आख्यानहरू व्यक्त गरेर एक अर्काको विद्वता, बैचारिक द्वन्द्व र अनुभव अनुभूतिहरू आदान प्रदान परिचय पनि गरिन्छ । प्रायजसो धाननाचमा माया प्रितिका कुराहरू बढी पालामद्वारा गाउँदै नाचिने भए तापनि पालाममै मुन्धुम जोडेर गाउँदै नाच्ने प्रचलन पनि रहेको छ । धाननाचको एक अर्को रोचक प्रसंग के पनि छ भने युवा र युवती बीचमा धाननाच शुरु हुनुभन्दा पहिले सर्त पनि हुन सक्छ कि सवाल जवाफका क्रममा जो पराजित हुन्छ उसले शर्त अनुसार कार्य पुरा गर्नुपर्छ । यद्यपी यो प्रचलन अहिले धेरै हदसम्म हटपनि यस्ता शर्तमा पराजित हुँदा युवतीहरू युवकसँग जानुपर्ने वा युवतीहरू कहाँ घरज्वाँई बस्नु पर्ने सम्मका शर्तहरू हुन सक्छन् ।

यसरी ए ..... ए..... हा..... हा..... को सुमधुर लयमा नाचिने धाननाचमा लयात्मक सौन्दर्य त छ नै साथै यो अति विभि पूर्वक र अनुशासित भएर नाचिन्छ । धाननाचका क्रममा यदि युवायुवती मध्ये कुनै एकको खुट्टा अर्को खुट्टामा अन्जानमा लाग्न पुगेमा सो अन्जानमा जसको खुट्टाले लाग्छ, उसले ढोगेर माफी माग्नु पर्छ । कुनै कुनै ठाउँमा त शिर उठाउनीको रूपमा एक बोतल रक्सी राखेर ढोगेर माफ मागिन्छ । यसरी धाननाच एउटा विधिसम्मत र अनुशासित भएर नाचिने लिम्बू लोकनाच हो भने पालाम लोकगीतको अभावमा धाननाच अधुरो रहन्छ ।^{६७}

(यालाड) धाननाच नाचिदा मात्र गाइने गीतलाई पालाम भनिन्छ । पालाम लिम्बू जातिको लोक संस्कृतिको महत्वपूर्ण आयाम हो । लिम्बू युवा युवतीहरू जतिसुकै व्यस्त रहेर पनि मेलाबजार, चाडपर्व, विशेष बटुलामा परपाहुना जाँदा बढो आनन्दका साथ पालाम गाउँदै प्रेमपूर्ण भावना आदानप्रदान गरी धान नाच नाच्ने गर्दछन् ।

प्रतिस्पर्धापूर्ण सवाल जवाफले भरिएको पालाम गाउँदै समय गएको बिसेर तरुनी तन्नेरीहरू नाच्दछन् । तिनलाई यसरी नाचेको देखेर बुढा बुढीहरूलाई समेत पनि त्यो सुरिलो स्वर र मिठास पूर्ण पालाम सुनेर बस्दा रातदिन बितेको थाहै हुँदैन ।

लिम्बू लोक गीतमध्येको यो पालामलाई युगयुग बचाउनु लेखेर राख्न आवश्यक भइसकेको छ । पालामलाई निरन्तर सजीवता दिनका लागि लेखकले भेटेका या जाने सम्मका पालामहरू संकलन गरी संक्षिप्त रूपमा लेखी सानो पुस्तकको रूपमा पाठक समक्ष प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस कृतिभिन्न युवा र युवती बिचको संवादलाई मुख्य विषयवस्तु बनाई पुस्तकको रूप दिएको छ । यसमा भएका संवादहरूलाई लिम्बू र नेपाली भाषामा अनुवाद गरेको पाइन्छ । लिम्बू समुदाय वाहेकका अरू समुदायहरूलाई पनि पढ्न र बुझ्न सहज गराउने उद्देश्य राखी यो कृति तयार गरेको देखिन्छ । यसका केही उदाहरणहरू यसप्रकार रहेका छन् -

लिम्बू भाषा

थाङ्बेन (युवक)

तक्सुङ् धो सम्बे उघुई मेम्बे हा हा हा

नेपाली भाषा लेकमा चिसो खुई होइन है हा हा हा

लिम्बू भाषा

मेन्छिन् (युवती)

तुम्या ग हाङ्सा लुङ्बा ए हा हा हा (पृ. ३ श्लोक २)

नेपाली भाषा

भलाद्मी राजपुत्र हजुर हे हा हा हा हा ॥ पृ. ४

लिम्बूभाषा

युवक

खाम्जालुङ् चाती हेक्के पात्ती हा हा हा (पृ. ५ श्लोक २३)

नेपाली भाषा

ढुङ्गाको गोटी खेल्दै त्यसो भन्दै हा हा हा (पृ. ६)

लिम्बू भाषा

युवती

सिमिक्ला फाए लुड्वामा ए हा हा हा (पृ. ९ श्लोक १७)

नेपाली भाषा

मालिङ्गो हे बाँस हेमेरी हजुर हा हा हा (पृ. १०)

यसरी युवक र युवती बीच भएको संवादलाई लिम्बू भाषा र नेपाली भाषामा साहित्यकारले प्रस्तुत गरेका छन् । यस कृतिले सम्पूर्ण नेपाली भाषीहरूलाई लिम्बू भाषाको पालामको विषय जान्नु बुझ्ने र अनुसन्धान गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ । यो कृति छत्तिस पृष्ठ र एघार अंकमा विभाजित, तीस देखि सतहत्तर पंक्तिमा छुट्टाइएको पाइन्छ ।

पालाम्

लिम्बूभाषा

थाड्बेन्

१. तक्सुङ् धो सम्बे उघुई मेम्बे हा हा हा
२. चेयाँ ग तेम्बे ने भात्ला आ हा हा हा
३. उघुई ग मेम्बे थेमात्ला आ हा हा हा
४. सेन्दिक्क ओप्पे लाइङ्ग आ हा हा हा
५. कुघुम्मि पयङ् आईङ् ग आ हा हा हा
६. वासेरा यङ्घङ् फोगुल्ले आ हा हा हा
७. फुङ्सेन्वा तेम्दाल्ले चोगुल्ले आ हा हा हा
८. याहिक्नु याङ्स्या थक्खेल ? र आ हा हा हा
९. लुङ्वाबा सोहिम् अक्खे ल ? र आ हा हा हा
१०. सिसागेन् मेन्छिन् - नाली थाड्बेन् हा हा हा
११. सुम् वादो यङ्घङ् च्वा जुप्सेआङ् हा हा हा
१२. मेहरी थाङ् सिङ्बा आजु पसे आङ् हा हा हा
१३. तुम्-दुम् नु सेरी फुङ्वासी नु हा हा हा
१४. तुम्या ग हाङ्सा लुङ्वासी नु हा हा हा
१५. लराङ् थाङ् सेरी नोखवेल्ल ग हा हा हा

१६. पडवामा ला ?ड्मा पोखबेल्ल ग हा हा हा
१७. तक्सड्धो पेःक्मा चुड्वामा ए हा हा हा
१८. माङ्गेन्ना नुमा लुड्वामा ए हा हा हा
१९. सेःकमुरी अन्दड् फेक्केल्ले ग हा हा हा
२०. आय्याक्को आम्बि हेक्केल्ले ग हा हा हा
२१. नाड् सेक्वा थाआड् आधप्पि आ हा हा हा
२२. सेन्दुगेन् का?इ आवाप्पि आ हा हा हा
२३. खेच्चिड्से सिगाप् खेड्मार आ हा हा हा
२४. सेन्दुगेन् का?इ सेम्मा र आ हा हामा हा^{६८}

हिमाल पहाड तराई सबै क्षेत्रमा गाइने यो गीत लेकमा चिसो तराईमा तातो हुन्छ । रातको प्रकाश चन्द्रमा अनि सुन्दर हुन्छ त्यस सुन्दरताले आकर्षणको भङ्गालो लिन्छ । जहाँ दुःखले पीठो र कनीका खाए पनि माया प्रितिको अङ्गालो प्यारो हुन्छ । ख्याल ख्यालै ख्याल ठट्टा गर्दै , आपसमा प्रेम प्रस्ताव राख्ने र नाता गोता कूलकुटुम्बको सम्बन्धलाई कायम राख्ने पछि सम्बन्धमा अष्ट्यारो नपरोस् भन्ने आशय राख्दछ । फूलको थुङ्गा फूलेको अवस्थामा इमान्दारी र मानिसको युवा आवश्यकतालाई स्पष्ट पारेको पाइन्छ ।

पालाम्

नेपालीभाषा

युवती

१. घरछेउमा छ नि फूलहरू हे हा हा हा
२. भलाद्मी राजपुत्र हजुर हे हा हा हा
३. भुइँखन्ने कोदालोहरू ती कुराहरू हा हा हा
४. चाइना र भेट उँभो त नि हा हा हा
५. काशी र गङ्गा उँधो त नि हा हा हा
६. सुन्नमा राम्रो हो त नि हा हा हा
७. पातको देवथान विछ्याइन्छ, भने नि हा हा हा

---

६८ नरबहादुर यड्हाड, पालाम्, २०५२, पृ.सं. १ ।

८. भलादमी कुरा केहोभने नि हा हा हा
९. भङ्गालो खोला तर्दाखेरि हा हा हा
१०. फुड्सेन्को बजारले गर्दाखेरि हा हा हा
११. सैसैला हल्लाउँदै हजुरसँग हा हा हा
१२. हातैले घामछायाँ छलिजाँदा त हा हा हा
१३. ख्याल गर्दै नाच्नु थालिजाँदा त हा हा हा
१४. पातजोडी टपरी गाँस्तछौं कि हा हा हा
१५. नाता र गोता केलाउँदै नि हा हा हा
१६. अध्यारोपछि राती अब त्यो चाहिँ हा हा हा
१७. धन र दौलत उठाउँदै नि हा हा हा
१८. नाता र गोता केलाउँदै नि हा हा हा
१९. खेलाँची सीप बुनेको है हा हा हा
२०. हजुरसँग नाच्नु भनेको है हा हा हा
२१. सयपत्री फूल त फुले जस्तो हा हा हा
२२. भलादमी हजुरले त्यसरी पो हा हा हा
२३. भालेबेत र पोथीबेत ढाल पनि हा हा हा
२४. भन्नु नै भयो हो ता नि हा हा हा
२५. औंलाले गन्नु हिसाबहरू त हा हा हा
२६. साइनो त केलाउने कुराहरू त हा हा हा
२७. घोडामा गुड गुड कुदाइन्छ नि हा हा हा
२८. हेन् ता?जेड् इसिक् पोड् से ग नु हा हा हा
२९. माड् हिम्मो साड्बे सेवावारो हा हा हा
३०. का?इ ग सेम्मा केवाबा रो हा हा हा
३१. ताक्माहरू स्या साड् आल्ल ज्यासाड् हा हा हा
३२. सुरिक्केन केजड् हुरे वारो हा हा हा
३३. कम्म्याकै ता?जेड् चुरे वारो हा हा हा^{६९}

---

६९ नरबहादुर यङ्हाङ, पालाम्, २०५२, पृ.सं. २ ।

केटी घरगाउँ र प्रकृति फूलबारीले सजाएको जसमा एक युवक राजपुत्र सरि जमिन खनजोत गर्न सक्ने पाइन्छ । उँभो भोट र उँधो काशी र गङ्गा लिएको छ । देवी देवतालाई फूलपाति चडाइ हाटबजार गर्दा चिनजान भएको पाइन्छ । पातपात गाँसेर टपरी बनाएको जस्तो नाता केलाएर सम्बन्ध गाँसौं हजुरसँग नाच्ने मौका पाएको थिएन ।

लिम्बूभाषा

थाङ्बेन्

१. सेम्फुङ् नु तुम्फुङ् फुङ्वामा ए हा हा हा
२. माङ्गेन्ना नोमा लुङ्वामा हा हा हा
३. थाखुमे पाथङ् हेम्माल्ले ग हा हा हा
४. हेन्ता?जेङ् नुवान् खेम्माल्ले ग हा हा हा
५. माराम् नु साङ्लाम् अन् युक्पारे हा हा हा
६. चुङ्जिगेत् येत्छा कन् चुक्पारे हा हा हा
७. साक्परि माङ्वरि खोत्छाङ्डा हा हा हा
८. थे लेमा थामा अङ् होप्साङ्डा हा हा हा
९. याप्ममा काङ्हा? हेन् पा:नहा हा हा हा
१०. तेत्लागेन् लाजम् लेप्फेसुङ् लो हा हा हा
११. थाक् चङ्धाङ् इङ्गा लेप् नेसुङ् लो हा हा हा
१२. इक्सागेन खाम्मो आल्ल याङ्मो हा हा हा
१३. साङ्बेत् मा यम्मा मेघानेन्छाङ् हा हा हा
१४. केदा?जेङ् इसि:क् मेदानेन्छाङ् हा हा हा
१५. वजिक्केन च्वालाम् साप्मा पोखे हा हा हा
१६. कम्चुक्पा साल्ले पा:प्मा पोखे हा हा हा
१७. युप्पाल्ले छ्याङ् छ्याङ् याङ्नीबाए हा हा हा
१८. तुम्याहाङ् लुङ्वा साम्निबा ए हा हा हा
१९. माङ् युक्ना युक्ना साङ्भे सेवा बारो हा हा हा
२०. का?इ ग सेम्मा केवाबारो हा हा हा

२१. सिङ्गतड्बवा होःप्साड फादड्बा रो हा हा हा
 २२. इङ्गा?ग पातुङ् कुदड्बारो हा हा हा
 २३. खम्जालुङ चाती हेक्के पात्ती हा हा हा^{७०}

विभिन्न जातजातिको फुलमा सुन्दर गुलाफ जस्तै धेरै चेलीमा सुन्दरी तिमी मजेत्रो हेम्बरी ओडिदा अभै सुन्दर देखिन्छ । प्रकृतिमा रहेकी युवतीको सुन्दरताको वर्णन उनको शीर देखि पाउ सम्मको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यहाँ भैंसी, धरती, माटो र पानीको कुलो जस्ता प्रकृतिको प्रयोग गरी युवकले युवतीलाई फकाएको कुरा यस अंकमा प्रष्ट पाइन्छ ।

लिम्बूभाषा

मेन्छिन्

१. तेम्भो यो थामा हाड्वाबा ए हा हा हा
 २. तक्सड्धो पेःक्मा चुड्वाबा ए हा हा हा
 ३. तुम्याग हाड् सा लुड्वाबा ए हा हा हा
 ४. कोःक्मा नु फाड् जड् फन्धारा आ हा हा हा
 ५. लायोबा लुड्मा योनधार आ हा हा हा
 ६. थाक्केवा खिथे थाप्मा पोखे हा हा हा
 ७. कुधेम्मि पयड पाःप्मा पोखे हा हा हा
 ८. सुरिक्केन सिङ्ला वान्हा ग आ हा हा हा
 ९. सुनागेन् इङ्दड् पाःन्हा? ग आ हा हा हा
 १०. मेफ्रामा इक्ला मुक्खुड् वा रो हा हा हा
 ११. थाक् चड्धाड् लेप लेप युक्खुड्बारो हा हा हा
 १२. पेल्लेड्वा इजो चेम्बोखेरो हा हा हा ।
 १३. नाजम्बा ता?जेड् हेन् पोखेरो हा हा हा
 १४. इक्सागेत् खाम्मो आल्ल याड्मो हा हा हा
 १५. कि?वानु खेवा पेभात्ले मु हा हा हा
 १६. तुम्याहाड् ता?जेड् थेभात्ले मु हा हा हा

^{७०} नरबहादुर यङ्हाङ, पालाम्, २०५२, पृ.सं. ३ ।

१७. सिमिक्ला फाए लुङ्गामा ए हा हा हा
 १८. सिदिल्ले खा?त्नाम् के भवि साङ् हा हा हा
 १९. थेमाल्ले से:नलाप् के ल? वीसाङ हा हा हा
 २०. लगेत्नु चाक्नाम् तेल्लाप्ने रो हा हा हा^{७१}

लेक वेसीको जाडो र गर्मी अटल नरही रहने राजा हजुर इमान्दार हजुर जस्तो मान्छे र असिना र पानीले गरेको क्षति जस्तो प्राकृतिकप्रकोप नपरोस् हाम्रो जीवनमा दुई मुटु साटेपछि सदा सदालाई सफल जीवन बिताउन पाइयोस् । नाता भित्र चिसोपन नछ्छाओस् कालिज र लुङ्गे चरा जस्तो जोडी स्वतन्त्र जीवन बिताउँन पाउँ । लुगा गहना भन्दा पनि सम्बन्ध बलियो रहोस् ।

नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएकोले सामान्य पाठकहरूलाई बुझ्न र पढ्न सहज भाषा शैली प्रयोग गरिएको छ । सर्वसाधारणले अध्ययन गर्न सकिने सरल शब्द संयोजन गरेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली परम्परामा आधारित मौलिक लोक संस्कृति र संस्कारको धनी राष्ट्रको लोकगीत पालाम् हो । पालाम मौखिक वा श्रुति गायन गीत भएतापनि नरबहादुर यडहाङ (नवल फाइवालीद्वारा) यसलाई औपचारिक रूपमा संकलन गरी लेखन गरी अध्ययनको लागि सहज, सरल गर्नको लागि लिम्बू भाषाको नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएको पाइन्छ । अनुवादको क्रममा भाषाशैली र भाव स्पष्ट रहेको पाइन्छ । लिम्बू भाषामा रहदा लिम्बू जातिले मात्र अध्ययन गर्न पाउने भएकाले यसलाई नेपालीमा पनि लेखिएकोले अझै पालाम् जीवन्त हुन सहयोग पुग्ने आसय लेखकले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

४.११. देउसी

देउसी तिहारमा हलतिहार तथा भाइटीकाका दिन बेलुकी घर-आँगनमा गएर सु-संवृद्धिको कामना गर्दै गाइने सामूहिक गीत हो । यो गीत भैलो गीतकै हाराहारी अभिन्न भएर युगौंदेखि नेपाली जीवनमा प्रसिद्ध पर्वगीतका रूपमा चलिरहेको छ ।

^{७१} नरबहादुर यडहाङ, पालाम्, २०५२, पृ.सं. ४ ।

‘देउसी’को स्रोत के हो र यो गीत गाउने चलन कसरी आयो भन्नेबारे विभिन्न सन्दर्भ भेटिन्छन् । शब्दकोशहरूमा देउसीको व्युत्पत्ति ‘देव+आशिस्’ वा ‘देव+श्री’ भनी देखाइएको छ । देउसीको निर्वाचन गर्दा यसको माउ शब्द ‘देववर्ती’ चाहिँ देउसी+गरे=देउसी+अरे>देउसीरे भएको हो (सापकोटा, १०५) । त्यसको अर्थ देवताको बत्ती वा देवताका नाममा बालिने बत्ती हो भने अभिप्रायले चाहिँ भलमल्ल उज्यालोलाई संकेत गर्छ । अर्कातिर तिहारमा सेल रोटी पकाइने भएकाले ‘देऊ सेल रे’ भनेर माग्दा हुन्, त्यसैबाट अपभ्रंश भएर ‘देउसी रे’ भएको होला भन्ने पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । (आर.डी.र एल्.एल् :७९) ।

जुनसुकै शब्द चल्नुमा त्यसमा निहित अभिप्राय र अर्थसामञ्जस्यले महत्व राख्ने कुरा प्रष्ट छ । यसरी हेर्दा ‘देव+आशिस्’ शब्दले आशय व्यक्त गरे पनि त्यो अलि टाढा रहेको देखिन्छ । यसभन्दा ‘देववर्ती’ मा निकटता र तादात्म्य रहेको देखिन्छ, तर त्यो पनि छुट्ट्याउनुमा मात्र पुगेको छ । ‘देऊ सेल रे’ बाट ‘देउसी रे’ भएको अड्कल गर्नु त अझ ठचाम्मै तर्कसम्म छैन । हुन त देवेन्द्र सत्यार्थीले पनि “गरीब घरका केटाकेटीहरू दीपमालिकामा घर-घर पुगेर मिठाईका निमित्त याचाना गर्दै गाउँछन्” भनेर लेखेको प्रसङ्ग पाइन्छ । (कन्दड्वा : ६८) ।

यस क्रममा अन्यत्र पनि कतै-कतै माग्ने कुरा उल्लिखित छ । तर भैलो र देउसीजस्ता महत्वपूर्ण सांस्कृतिक परम्परालाई माग्ने कुरासित सम्बद्ध गराउन खोज्नु यसको गरीमालाई नचिन्नु र नबुझ्नु हो । तिहारमा भैलो वा देउसी खेल्दा आफूले गीत गाएर खेलेका घरमा दिइएका खानेकुरा र भेटी लिने चलन अवश्य छ, तर त्झो त्यो लिनु माग्नु होइन । त्यो त आफूले चाड जनाई रमाइलो मनाउँदा र मङ्गलकामना प्रकट गर्दा सत्कारस्वरूप प्रदान गरीएपछि ग्रहण गरिने श्रद्धाभेटी हो । यो चलन युगौंदेखि सांस्कृतिक महत्वका रूपमा नै प्रचलित छ । त्यसैले देउसीको सोत कल्याणकामनासित नै सम्बद्ध छ भन्न सकिन्छ । यी विविध दृष्टिमा देउसीको उत्पत्ति ‘देव+श्री’ वा ‘देहिश्चियम्’ हुनु धेरै सम्भव छ, किनभने ‘श्री’ लाई ‘सिरी’ बनाउने प्रक्रिया नेपाली शब्दप्रचलन छ । जिब्रालाई सजिलो हुने गरी ‘देव’ बाट ‘देउ>घौ’ र ‘देवता’ बाट ‘देवता>घौता’ आदि बनेका छन् भने ‘देही’ बाट ‘देऊ>देउ’ बन्नु पनि

त्यक्तिकै स्वभाविक छ । 'श्री' लाई सिरी गरीएका उदाहरण त मालश्री>मालसिरी, धौलाश्री (धौलागिरी)>धौलासिरी आदि हुन् । कथ्यप्रयोगमा व्यक्तिनाममा देखिने श्रीप्रसाद>सिरीप्रसाद, श्रीमान् >सिरीमानजस्ता शब्द र वाक्यप्रयोगमा आउने 'उनको सिरी' खुलेको छ' जस्ता उदाहरणले पनि यसै तथ्यको पुष्टि गर्छन् । यस रूपमा देव>देउ/द्यौ र श्री>सिरी (लक्ष्मी, सम्पन्नता) मिली 'देउसिरी' कुनु कालान्तरमा 'सिरी' मा समेत 'सी' मात्र शेष रही 'देउसी' वा 'द्यौसी' बन्नु शब्दगत प्रक्रियाअन्तर्गत पर्न सक्छ । यसरी नै देउसी खेल्नेलाई देउसे (देउसी+ए) वा देउसेरे/देउस्यारे (देउसी+एरे/यारे) र देउसीसम्बन्धी गीत वा गाथालाई देउसारी/देउसोरी (देउसी+एरी/आरी/ओरो) भनिने वा भन्न सकिने कुरा स्मरणीय छ ।

अब यहाँ प्रश्न उठ्छ-देउसी खेल्दा भट्ट्याउनेले भट्ट्याइसकेपछि, प्रत्येक चरणमा थोगोभैँ भएर आउने र समूहले छोप्ने 'देउसी रे' के हो त ? यस सन्दर्भमाम चाहिँ के भन्न सकिन्छ भने 'सिरी' बाटै 'सिरे' भएर 'देउसिरे' पनि बन्न नसक्ने होइन । तर त्यसो नभई यो रूप 'देउसिरी रे >देउसी रे' नै हुनुपर्छ भन्ने लाग्छ । अरे/रे जस्ता निपात नेपालीमा सान्धै प्रचलित छन् । 'रे' को प्रयोगले भनाईलाई छोटो-छरितो पारेको छ भने पुर्खाका सन्देशलाई सोभैँ नभनी 'रे' का रूपमा प्रकट गर्दा राम्रो हुने छनक पनि देखाएको छ । 'देउसी रे' लाई नै खास गरी पूर्वी नेपाल र दार्जीलिङ, सिक्किम भेगपट्टि भने 'देउसुरे' भन्ने गरिन्छ र त्यसको सन्दर्भ पनि असल वा राम्रोसितै गाँसिएको देखिन्छ ।

देउसी कात्तिक कृष्ण परेवा र द्वितीया अर्थात् हलतिहार र भाइटीकाका दिन राति खेल्ने चलन छ । त्यस बेला गाइने गाथा वा विशेष किसिमका लयमा भन्दै खेल्ने रमाइलो खेलका रूपमा नै यसलाई लिने गरिएको पाइन्छ । कहिलेकाहीं यसभन्दा अधिपछि पनि खेल्ने देखिन्छ, तापनि लोकप्रचलनमा देउसी खेल्ने खास दिन यिनै भएका छन् । अझ देउसी खेल्दा टीकाका दिन मात्र खेल्ने उल्लेख गर्दै यस दिनबाहेक अरू दिन पनि खेल्ने गर्दा देउसीको महत्व फितलो भएको चर्चासमेत गरिएको पाइन्छ । देउसीको चलन पनि वीरपरम्परासँग जोडिएको छ भने यसको कथाको आरम्भ देवासुरसङ्ग्राममा देवताको विजय भएको घटनासँग सम्बद्ध छ ।

विजयादशकीका दिन दुर्गाको सेवा गरी बाबुआमाको आशीर्वाद लिएर गएका वीरपुत्र विजयदुन्दुभि बजाउँदै रणमा बाँचेर घर फिर्दा चेलीहरूले फूलपाती, दियो-कलश, अक्षता-टीका र विजयहारका रूपमा मालासहित उनीहरूको स्वागत-सत्कार, आदर-सम्मान गर्ने र वीर पुत्रहरूले पनि निर्धक्क आशीर्वाद दिने पृष्ठभूमिमा देउसी गीत चल्दै आएको देखिन्छ । (काजीमान कन्दड्वा, नेपाली जनसाहित्य : ७६-७८) ।

यसरी नेपाली जीवनमा देउसी एकातिर आफ्नैपन र विश्वासको परिचायक भएको छ भने अर्कातिर चेलहरूको माइतीप्रतिको माइतीप्रतिको चोखो माया र श्रद्धाको रूपायक पनि हुन पुगेको छ ।

पर्वगीतका रूपमा देउसी गीत गाउँदा देउसेका नाइकेले ए मेरा भाइअ हो, देउसी रे भन भन्दै मुख्य चरण भट्ट्याएर देउसी गीतको आरम्भ गर्छन् भने अरूले भाका छोपेर मादल वा खैँजडीका तालमा जोर-जोरसँग देउसी रे भन्दै जान्छन् । यसरी देउसी खेलदा जीवनका विविध प्रसङ्ग दिनाका साथै देवासुरसङ्ग्राम वा रामायण र महाभारतका कथा पनि जोड्ने गरिन्छ । यमपञ्चकमा भैलो र देउसी गीत गाइने र गाइनेहरूले समेत बलि राजाको पालको वर्णन गर्दै खेल्ने गरेको देखिन्छ (धर्मराज थापा, मेरो नेपाल भ्रमण : १६८) ।

‘देउसी रे’ को गाथा यमराजसँग पनि जोडिएको छ । त्यस गाथामा दिदीले आफ्नो भाइलाई यमराजको हातबाट छुटाएको वर्णन आउँछ । खास गरी ‘देउसोरी’ गाथा यसैलाई भन्न सकिन्छ भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । (सुवि शाह, ‘देउसोरी गाथा’, हाम्रो संस्कृति : ६/१) ।

देउसी विशेषतः युवकहरूद्वारा खेल्ने भए तापनि यसमा किशोर र बृद्धहरूसमेतले त्यत्तिकै उत्साहपूर्वक भाग लिने गरेको देखिन्छ । देउसीमा बूढापाका देउसेको अझ बढी महत्व रहन्छ र यसैले उनीहरूले कात्तिकको महत्वपूर्ण मारुनी नाचलाई पनि यसमा सम्मिलित गरेका हुन्छन् । मारुनी नाचले देउसीलाई अझ प्रभावकारी बनाउँछ ।

देउसेको डम्फामा यति नै जना हुन्छन् भन्ने निश्चित नभए पनि पाँच-सात जनाभन्दा कम्ती हुँदैनन् । शिरमा टोपी लगाएका वा फेटा गुतेका र घाँटीमा फूलको माला पहिरेका देउसेहरूको समूह आफ्नै किसिमको आकर्षण लिएर घर-आँगनमा

पुग्छ । त्यसपछि नाइकेले लययुक्त भङ्गिमामा भट्टचयाउने र अरूले एकै स्वरमा 'देउसी रे' भन्ने क्रम चलदै जान्छ । देउसी गीतको एउटा नमुना तल प्रस्तुत छ -

ए मेरा भाइ हो !	देउसी रे
देउसी रे भन	देउसी रे
स्वरमिलाईकन	देउसी रे
ए भिलिमिलि भिलिमिलि	देउसी रे
केको भिलिमिलि	देउसी रे
फूलैको भिलिमिलि	देउसी रे
बत्तीको भिलिमिलि	देउसी रे
वर्ष दिनको	देउसी रे
चाड-तिहार	देउसी रे
मनाउन भनी	देउसी रे
रातो माटो	देउसी रे
चिप्लो बाटो	देउसी रे
बलि राजाको	देउसी रे
हुकुम हुँदा	देउसी रे
लड्दैपड्दै	देउसी रे
घुँडा टेक्तै	देउसी रे
आएका हामी	देउसी रे
ए हाई हाई !	देउसी रे
यसै घरमा	देउसी रे
हाँसैको लागि	देउसी रे
खेलैको लागि	देउसी रे

यसरी देउसी खेल्दै जाँदा घरधनीबाट देउसेहरूको स्वागत-सत्कार गरिन्छ, र सगुनको रूपमा नाड्लामा सेल, मिठाई, पैसा, फूल आदि हालेर दियो बाली बाहिर लगेर दिइन्छ । त्यसपछि देउसेहरू त्यस श्रद्धालाई ग्रहण गरेर यसरी आशिस् दिन्छन् र फेरि अर्कातिर लाग्छन् -

ए ! यसै घरमा	देउसी रे
लछिमीले सधैं	देउसी रे
बासै गरुन्	देउसी रे
भोटको नुन	देउसी रे
ल्हासाको सुन	देउसी रे
घरभरि होऊन्	देउसी रे
ए ! गाईगोठ	देउसी रे
भैंसीगोठ	देउसी रे
बढ्दै जाऊन्	देउसी रे
भकारीमा अन्न	देउसी रे
भरिभराउ होऊन्	देउसी रे
ढुङ्गा छोए	देउसी रे
द्रव्यै होऊन्	देउसी रे
माटो छोए	देउसी रे
अन्न होऊन्	देउसी रे
यसै घरका	देउसी रे
लाला र बाला	देउसी रे
वरपीपलजस्तै	देउसी रे
तपिरहून्	देउसी रे
चन्द्र-सूर्यजस्तै	देउसी रे
खपिरहून्	देउसी रे
लेकको काने	देउसी रे
औलको माने	देउसी रे
आसिक दिन	देउसी रे
यत्तिकै जानै	देउसी रे
नमरी बाँचे	देउसी रे
कालले साँचे	देउसी रे

आघौँ साल	देउसी रे
फेरि आउँला	देउसी रे
खेलुँला, गाउँला	देउसी रे

ऋतुकालीन पर्वका रूपमा खेलिने देउसीमा प्राकृतिक रमणीयता र सांस्कृतिक सम्बन्ध गाँसिएको छ । त्यसैले पनि यसले लोकप्रियता पाएको हो । देउसी खेल्ने चलन नेपालमा मात्र सीमित छैन । नेपालीहरू जहाँ-जहाँ पुगेर बसेका छन् ती-ती ठाउँमा अर्थात् भारत, बर्मा र भुटानसम्म पनि उल्लास र उमङ्गपूर्वक गीत गाएर देउसी खेल्ने गरेको देखिन्छ, सुनिन्छ । अचेलभरि भैलोलाई जस्तै देउसीलाई पनि आधुनिक रूप दिएर गितार आदि बाजा बजाउँदै गाउने-नाच्ने गर्न थालिएको छ भने संघ संस्थाद्वारा तथा सांस्कृतिक टोलीका रूपमा पनि देउसी खेल्ने चलन बढेको छ र छोराछोरी धेरै पढून, काम गरुन, नाम कमाउनु जस्ता समयसापेक्ष आशिष् पनि दिएको सुनिन्छ ।

भाका मिलाएर सस्वर गाइएका देउसी गीतमा अतीतको झल्को पाइन्छ भने वर्तमानको झल्को पनि फुटिरहेकै हुन्छ । देउसी खेल्दा गाउँघरमा सह रहने र राम्रो हुने विश्वास गरिन्छ । यस विश्वासलाई वैज्ञानिक कसीमा घोटेर हेर्न नसकिए पनि शिष्टाचार र मर्यादायुक्त रूपमा गाइने माङ्गलिक गीत वा आशीर्वचनले जीवनमा विशेष महत्व राख्छन् । देउसीको खास महिमा पनि यसैमा छ । जीवनमा लउनु, खानु मात्र ठूलो कुरा होइन । जीवनमा रमाइलो गर्नाका साथै छरछिमेक, गाउँघरका बन्धुबान्धवहरूको मङ्गल चिताई परम्परमा भेटघाट गर्नु, आत्मीयता गाँस्नु र सबैको कल्याण चाहनु आफैँमा सन्तुष्टि हुने कुरा छर्लङ्गछ । यसरी अतीतको चिरस्मृतिलाई सँगाल्दै वर्तमान समयलाई समधुर बनाउन चाहनु र भविष्यको उज्यालोतर्फ भाव प्रतिविम्बित गर्नु देउसीको महत्वपूर्ण पक्ष हो । यस प्रक्रियामा वर्षौँदेखिको रिसराग वा अमेललाई समेत बिसेर पारम्परिक एकतालाई दहिलो बनाउने कार्य भइरहेको हुन्छ । देउसी गीतको खास प्राप्ति पनि यही हो । यसैले

देउसीको सांस्कृतिक अस्तित्व पनि जोगियोस् र त्यसले लोककल्याणका कार्यमा उत्साहित पनि गरीरहोस् भन्ने कुरामा अभै गहिरिएर ध्यान दिनुपर्ने अनुभव हुन्छ।^{७२}

४.१२. बलिहाड तड्नाम “लारिंगे” (वलीराज उत्सव - देउसी) (मौलिक कृति)

बलिहाड तड्नाम “लारिंगे” वलीराज उत्सव देउसी नरबहादुर लिम्बूको अर्को कृति हो । यो कृति २६ पृष्ठको रहेको छ । यस कृति भित्र समुदायको देउसी खेल्ने परम्परालाई प्रष्ट पारिएको छ । लिम्बू समुदायको संकार संस्कृतिलाई देखाउन यो कृति तयार पारेको देखिन्छ । यसमा विशेष गरी तिहारको पाँच दिन भित्र गरिने विभिन्न उत्सवका साथै त्यस दिनमा गरिने क्रियाकलापलाई उल्लेख गर्दै कृतिको रचना गरेको पाइन्छ । यस कृतिको अध्ययन पश्चात लिम्बू समुदायको वलि उत्सव के कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा अरू समुदायलाई पनि थाहा हुने कुरा लेखकले प्रष्ट पारेका छन् ।

हरेक वर्ष मंसिर पूणेताका तीन दिनसम्म भव्य रूपले मनाइने चासोक तड्नाम, माघ एक गते संक्रान्तिका दिन मनाइने कक्फेक्वा तड्नाम, साउन एक गते मनाइने सिसेक्पा तड्नाम जस्तै कार्तिक महिनाको औंशीको रात दिपावली गरी मनाइने चाड ‘बलिहाड तड्नाम’ पनि लिम्बूहरूले परापूर्व कालदेखि परम्परा अनुसार मनाइ ल्याएको सांस्कृतिक चाड हो।^{७३} अन्य समुदायहरूले तिहारको रूपमा मनाउने यस चाडलाई लिम्बूहरूले बलिहाड तड्नामका रूपमा मनाउने गर्छन् । बलिहाड तड्नाम कसरी मनाइयो वा सुरुवात भयो भन्ने विषयमा लिम्बू समुदायबीच एक रोचक आख्यान प्रचलित रहेको छ । जसमा उल्लेख गर्नु समुचित नै देखिन्छ ।

कैरात देशले परिचित नेपालको पश्चिम क्षेत्रमा राज्य गर्ने बलिहाड नामक ख्याती प्राप्त राजा थिए । उनी अति दानी, प्रतापी, प्रजावत्सल र आध्यामिक व्यक्तित्वका धनी थिए । तागेरा डिवाफुमाड्का परम्भक्त हुनुका साथै उनमा भविष्यवाणी गर्न सक्ने शक्ति समेत थियो । आफ्ना प्रजाहरूबीच उनी अत्यन्तै लोकप्रिय थिए । त्यसैले प्रजाहरू सधैं उनको दीर्घायुको कामना गर्दथे । जन्मेपछि एक दिन खवश्य मनै पर्ने प्रकृतिको नियमलाई कसले टार्न सक्छ र ? जब राजाले आफ्नो मृत्युको समय थाहा पाए, उनले मुख्य-मुख्य भारदारहरू, राजदरबारका

^{७२} कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, प्र.सं. २०५७, पृ.सं.२०१ ।

^{७३} मञ्जुल याक्थुम्बा, मौलिक किरात धर्म-संस्कार, प्र.सं.२०६२, पृ.सं.७३ ।

पदाधिकारीहरूलाई दरबारमा भेला गराई यस संसारबाट विदा हुने आफ्नो अन्तिम दिन आई पुगेको घोषणा गरे । राजाले त्यस्तो दुःखदायी घोषणा सुनेपछि सम्पूर्ण भारदार तथा पदाधिकारीहरूले के कस्तो सद्भक्ति र उपाय गरेमा आफ्नो प्रजा पालक राजाको आयु लम्ब्याउन सकिन्छ, अर्थात् कालको मुखबाट बचाउन सकिन्छ, भनी राजा समक्ष आफ्नो जिज्ञासा राखे । आफ्नो अन्तिम घडी आए पछि कालको मुखबाट उम्कन नपाउने प्राकृतिक नियम हो तापनि सत्भक्ति र सद्दुपायले तत्कालीन अपत् विपत्लाई टार्न सकिन्छ । तर यस्तो कुरो मानिसको वशमा नभई यमराजको दयामा निर्भर गर्दछ, भनी राजा बलिहाडले आफ्नो भनाई राख्दै यसो भने - 'आउँदो कार्तिक महिना अक्टोवर/नोभेम्बर महिनाको औंशीको अन्धकार रातमा यमराज आउने छ र उनलाई लिएर जाने छ । तर यमराजलाई खुसी पार्न सकेमा जीवन फिर्ता गर्न सक्ने छन् भनी त्यसको उपाय समेत यसरी बताए - कार्तिक महिनाको डरलाग्दो औंशीको रात आउनु भन्दा अघि नै राजदरबारका प्रमुख पदाधिकारीहरू लगायत सम्पूर्ण प्रजाहरूले स्नान गरी शारीरिक सफा सुगन्ध र मानसिक हिसावले पवित्र भई रहनु पर्दछ । जब त्यो अन्धकार डरलाग्दो औंशीको रात आउँछ तब समस्तले आफ्नो घरभित्र र बाहिर हजारौं बत्तीहरू बाली उज्यालो बनाई राजा बलिहाडको आयु बढाई दिन रातभर तागेरा निड्वाफुमाड्सँग प्रार्थना गर्नुपर्छ र यमराजको आगमनलाई पनि हेरी रहनु पर्दछ । प्रकाशको बीचमा छायाँको आकारमा यमराज देखा पर्नेछ । यसरी प्रकाशको बीचमा मान्छेको छायाँ जस्तो दृश्य देख्न साथ जति सक्दो चाँडामे बुढा-बुढी, युवक-युवती, बाल-बालिका सबैले संयुक्त भई हात जोडी अन्तर आत्माले विश्वास पूर्वक एउटै आवाजमा राजा बलिहाडको आयु बढाई डर लाग्दो रातबाट बचाउन उनीसँग प्रार्थना गर्नुपर्छ । राजा बलिहाडको जीवन रक्षाको लागि उनका प्रजाहरको सच्चा प्रार्थना र भक्तिबाट यदि यमराज सन्तुष्ट भएमा उनले राजालाई जीवनदान दिई (आयु बढाई) त्यो डरलाग्दो रातबाट उनलाई बचाउने छन् । राजा बलिहाडको त्यस्तो कुरा सुनेपछि सम्पूर्ण भारदार र पदाधिकारीहरूले आउने कार्तिक महिनाको अन्धकारमय रातमा आफ्ना शरीर र हातमा शुद्ध र पवित्र राखि सम्पूर्ण प्रजाहरूले राजा बलिहाडको जीवन

रक्षाको लागि सच्चा अन्तरआत्माले तागेरा निड्वाफुमासँग प्रार्थना गर्न समस्त प्रजाहरूमा समेत सूचना जारी गरे ।⁷⁴

जब कार्तिक महिनाको औंशीको दिन आयो समस्त स्त्री पुरुष, युवक युवती प्रमुख भारदार, पदाधिकारीहर समेत समावेश भई स्नान गरी घरलाई सफा सुगंध एवम् श्रृङ्गार गरेर रात पर्नासाथ उनीहरूले घरभित्र र बाहिर बत्तीहरू बाली राजा बलिहाडको जीवनदानको लागि उपवास बसी रातभर तागेरा निड्वाफुमाडको प्रार्थना गर्न थाले । राजा बलिहाड निराश भई भारदारहरू र पदाधिकारीहरू बीच ढल्की रहेथे । सम्पूर्ण प्रजाहरू राजदरबारको भित्र-बाहिर प्रार्थना गीत गाईरहेका थिए । राजदरबारको भित्र बाहिर जहि तहीं उज्ज्वलमय बत्तीहरू बलीरहेका थिए । प्रजाहरू पूर्ण होसियारका साथ प्रार्थना गरीरहेका थिए । त्यही बेला मध्यरात वित्ता साथ अचानक यमराज प्रकाशको बीचमा मान्छेको छायाँको आकारमा देखा परे । त्यसलाई सबैले देखेर उनीहरू सबैले एकै स्वरमा प्रार्थना गाए र सद्भक्तिका साथ अन्तरआत्माले राजा बलिहाडको आयु थप गरीदिन अनुरोध गरे । उनीहरू रुँदै चिच्याउँदै भन्न लागे यदि राजा बलिहाडको मृत्यु भयो भने राज्य भरका हामी प्रजाहरू भीषण अन्धकारमा पर्ने भएकाले राजा बलिहाडको आयु बढाई त्यस डरलाग्दो रातबाट बचाउन यमराजसँग सबैले अनुनय विनय गरे ।

राजा बलिहाडप्रति प्रजाहरूको त्यस्तो अगाध श्रद्धा एवं स्नेह देखेर उनीहरूलाई यमराजले उत्तर दिए- मानवको जीवनमरणको अधिकारी उनी नभए तापनि उनलाई बचाउने प्रयास गर्ने वचन दिए । उनले त्यसो भन्नासाथ त्यो छायाँ अदृश्य भयो । राजा बलिहाडले पनि अन्तिम श्वास लिए । सबै प्रजाहरू पनि राजा बलिहाडको आयु थप गर्न रुँदै प्रार्थना गरी रहे । भोलिपल्ट विहान भाले बास्नासाथ मिरमिरे उज्याले हुन लाग्दा पुनः राजा बलिहाडले श्वास फेरेर सचेत भए । जब उनी पूर्ण चेतनामा आए उनले आफ्ना प्रमुख भारदारहरू तर्फ हेरेर भन्न थाले की तिमीहरू लगायत सम्पूर्ण प्रजाहरूका सच्चा ब्रत, प्रार्थना र अटल विश्वासद्वारा मैले पुनः जीवन पाएँ । प्रजाहरूको भक्तिबाट उनी अत्यन्त सन्तुष्ट भए । प्रजाहरूको सच्चा भाव भक्तिबाट आफूले पुनः जीवन पाएका कुरा समस्त प्रजाहरूमा खुसीयालीको रूपमा मनाउन

---

७४ नरबहादुर यड्हाड, बलिहाड तडनाम “लारिंगे” वालीराज उत्सव-देउसी, प्र.सं.२०५३।

आदेश पनि जारी गरे । त्यस दिन खानु, पिउनु र आनन्दका साथ रमाइलो गर्ने र त्यो घटनाको सम्झना स्वरूप प्रत्येक वर्षको कार्तिक महिनाको औंशीलाई उनीहरूको पर्वको दिन मनाउन उनले आफ्ना प्रमुख पदाधिकारीहरू मार्फत प्रजाहरूमा आदेश दिए । त्यही दिनदेखि नै बलिहाड तङ्नाम लिम्बू समूदायमा मनाउन थालिएको विश्वास गरिन्छ । आजसम्म पनि नेपाल अधिराज्यभर तिहारको दिपावली पर्वमा देउसी भौली खेल्दा “हामी त्यसै आएनौं बलि राजाले पठाएको” भन्ने जस्ता वाक्य प्रयोग भई रहेकै छ । यसले पनि माथिको आख्यानलाई पुष्ट्याई दिन सक्छ ।

यसरी देशका सम्पूर्ण प्रजाहरूले राजाको जय होस् भनी किराँत लिम्बू भाषामा ‘तियाहां’ शब्द प्रयोग गरी दिपावली मनाइएकोले पछि तियाहां शब्द अपभ्रंश भई ‘तिहार’ भएको हो । लिम्बू समूदायमा यो चाड बडो धुमधाम साथ मनाइन्छ । समूह-समूह भएर यो पर्वमा राती घर-घरमा गाउँदै, हिड्दै राती भए लारिङ्गेक् र दिनमा भए नाम्लिङ्गेक् भन्दै आफ्नो जातीय बाजा च्याबुडका साथमा मालिक पोशाक सहित नाच्दै गाउँदै यो पर्व मनाइन्छ । मौलिक बाजा केलाङ् (च्याबुड)का साथ सक्नेले दुई तीन दिनसम्म पनि (फाइलो/देउसी खेल्दछन् ।

यसरी लिम्बू समूदायमा मिठो मसिनो खाने, ख्वाउने तथा छर-छिमेकमा कोशेली पुऱ्याउने चलन छ । साथै घरघरमा बलिहाड राजाको पूजा अर्चना भव्यताका साथ गरिन्छ । साथै आजभौली घर-घरमा भिलिमिली साथ सेल रोटीको प्रकारहरू पनि बनाइन्छ । सरल सहज शब्द संयोजनका कारण सहजभाषा शैलीमा लेखिएको कृति हो भन्दा अतियुक्त नहोला ।

कुबुड हेःक- (थालनी)

लिम्बू	नेपाली भावार्थ		
फुडवा फेक्ता	लारिङ्गे	फूल फुल्यो	चन्द्रोदय
तिङ्गे ल रो	“	भिलिमिलि	“
ताङ् साङ् खेसे	“	आकास तारा	“
पुङ्गे ल रो	“	भलमल गरी	“
थेयाङ्मु भात्ले	“	किन भने	“
इक्वसा खेम्दु	“	धरती सुहायो	“

चेम्लेड ल र	“	भलक्क संग	“
नाडदेन खेम्दु	“	हिमाल सुहायो	“
अम्लेड ल र	“	टलक्क संग	“
हेक्के आङ्ग	“	त्यसो हुँदा	“
थेमु भात्ले	“	के हो भने	“
तडवे लावा	“	वर्षो दिन	“
लाडधुड पेल्ले	“	बितेर जाँदा	“
वालहाडलेन	“	वाल राजाको	“
तडनाम् त्यारो	“	उत्सव आयो	“
हेक्केल्ले आम्बि	“	त्यसर्थ आम्मै	“
नाभोन्जिग	“	माछाको भुरा	“
अयड साहा	“	गुरु रु बच्चा	“
कुन्देड कुन्जुम्	“	साथी संगी	“
पयड साहा	“	समुह संग	“
लारिङ्गोक्केक्	“	चन्द्रोदय	“
नाम्रिङ्गोक्केक्	“	सूर्योदय	“
चाप्मारोभा आड	“	खेलन भनि	“
तुतुगेन् ग	“	श्रीमान	“
तुम्याड हिम्मो	“	ज्यूको घरमा	“
याक्ला दिङ्ग	“	महाशय	“
सुहाड हिम्मो	“	ज्यूको घरमा	“
ताम्नाने मेम्बि	“	आई पुग्यौं	“
हेक्केल्ले आम्बि	“	तसर्थ आम्मै	“
लुक्फाला ग	“	महल भै	“
सिडहिम् दाडवान्	“	वडा घर ध्वनि	“

सरल र सहज शब्दको संयोजनका कारण सहज भाषाशैलीमा लेखिएको कृति हो भन्दा अतियुक्ति नहोला ।

४.१३. “अन्यायको हार” गीति कविताको एक परिचय

साहित्यकार नरबहादुर यडहाड लिम्बू (लोकसाहित्यकारको साहित्यिक नाम नवल फाइवाली) भन्नु रुचाउने एक लिम्बू भाषाका साहित्यकार हुन् । नवल फाइवालीको जन्म १९९८।०१।०३ मा मोरङ सिंहदेवी गा.वि.स. वार्ड नं. ४ मा पिता जसबहादुर लिम्बू र माता श्रीहाडमाको कोखमा भएको हो ।

नरबहादुर यडहाड अर्थात ७२ वर्षीय नवल फाइवाली मोरङको सिंहदेवी गा.वि.स.मा जन्मिए पनि भ्नापालाई कर्मक्षेत्र बनाएका फाइवाली विगत चार दशक देखि साहित्यिक सिर्जनामा सक्रिय छन् । विशेष गरी किराँत भाषा र साहित्यको विकासमा यिनको कलम सक्रिय रूपमा चलिरहेको छ । हस्तकलामा पनि निपूर्ण पाइन्छ । अहिले किराँत भाषा संकटग्रस्त बनेको छ । अर्जुनधारा स्थित निवासी उनले भने त्यसको पुनर्उत्थानका लागि लागि रहेको छु ।

उनी लिम्बूको छोरा भएर लोकसेवा आयोग पास गरेर जागिर खाने एक करकार्यालयमा जागिरे जीवन बिताउँदै अहिले अवकाश जीवन बिताउँदै आफ्नो परिवार दुई श्रीमती, छोरा ३ भाई र छोरीहरू ७ बहिनी सहित आफ्नो सुखी र शान्त जीवनयापन गर्दै छन् ।

आधुनिक पुस्ताले लोकसाहित्य साथै किराँत भाषालाई विस्तारै वेवास्ता गरीरहँदा फाइवाली भने बृद्ध जोस र जाँगरलाई यसैको उत्थानमा खर्चिएका छन् । मोरङमा प्रवेशिका पास गरेर कलेज अफ एजुकेशनबाट प्रवीणता प्रमाण पत्र सम्म अध्ययन गरेका कुरा बताउँछन् ।^{७५}

हाम्रो भाषा नाजुक बन्दै गएको छ उनले भने युवापुस्ताले भाषा लोकसाहित्यलाई बिसर्न थालेका छन् । उनको व्यक्तिगत विश्लेषणलाई आधार मान्ने हो भने किराँत र लिम्बू भाषा अचेल बूढापाकाहरूमा मात्रै सीमित बन्दै गएको छ । यसको संरक्षण ज्यादै चुनौतीपूर्ण छ , उनले भने ।

फाइवालीले “अन्यायको हार” कृति २०३६ सालतिर छापेका थिए त्यसपछि संक्षिप्त खस लिम्बू शब्दकोष (२०४९), किराँत ऐतिहासिक सवाइ (२०५०), लिम्बू नामाकरण (२०५०), पालाम (२०५०) , किराँत सामान्य ज्ञान प्रथम संस्करण (२०५२),

---

७५ शोधनायकसागको कुराकानीबाट अर्जुनधारा २ भाषा २०७०।३।२ गते ।

वालीहाड तडनाम लारिङगे (२०५३), ४० आदिवासी जनजातीहरूको संक्षिप्त परिचय (२०५६), बौद्धिक ज्ञानका अमर विचारहरू (२०५७) किराँत सम्बन्धी सामान्य ज्ञान दोस्रो संस्करण (२०५७), मुम्पान सुम (लिम्बू उखान (२०६१) लगायत करीब दर्जन कृति प्रकाशित भइसकेका छन् । लिम्बू भाषामा लेखिएको उनको पहिलो उपन्यास प्रकाशनको क्रममा छ ।

नेपाली पुस्तकका पाठक पाउन धौधौ हुन्छ । लिम्बूभाषा साहित्य प्रतिष्ठानका निवर्तमान उपकुलपति समेत रहेका फाइवाली गुनासो गर्छन् लिम्बू भाषाका पाठक पाउन सिलो नै खोज्नु पर्ने अवस्था छ । उनको अनुभवमा कृति प्रकाशित गरेपछि पनि पढि दिनु पर्‍यो भन्दै हिँड्नुपर्ने बाध्यता छ ।

कुनै समय लिम्बू भाषा र साहित्यको विकासका लागि लिम्बूहरूले अनिवार्य मातृभाषा बोल्नु पर्ने अभियानको समेत नेतृत्व गरेका फाइवाली राज्यको असहयोगका कारण सफल बन्न नसकेको बताए । मोफसलमा रहेर पनि सृजना क्षेत्रमा आफूलाई समर्पण गर्ने व्यक्तित्व फाइवालीले आफ्नो जीवनकालमा धेरै सम्मान र पुरस्कार प्राप्त गरेको पनि पाइन्छ ।

(१) श्रीजडगा साहित्यकार पुरस्कार सम्मान पहिलो किराँत साहित्यकार नवल फाइवालीलाई प्रदान गरिएको छ । उक्त सम्मानमा दशहजार रूपैया नगद सहित ताम्रपत्रले फेटा गुथाएर सम्मान प्रदान गरिएको छ ।

(२) अभिनन्दन पत्रहरू

(३) सुम्जीरी सयड सतासी ८/२०५८ कियाथु घैलाडुब्बा शाखा सिरिजडगा सालिक अनावरण समितिबाट २०६३ मंसिर १८ गते सम्मानित सामाजिक सेवा क्षेत्रमा अगुवा राजनीतिक व्यक्तित्वको रूपमा नरबहादुर लिम्बू ज्यादै चर्चामा रहेका वहाँका सहपाठि सूर्य भट्टराईले बताएका छन् ।

भ्रमण गरीएका देशहरू भारतका लिम्बुवान बस्तिहरू, नेपालका पनि धेरै जिल्लाहरूमा रहेका लिम्बुवान बस्तिहरूमा अझै बृद्ध अवस्थामा पनि भ्रमणलाई रुचि क्षेत्र बनाएको बताउँछन् । अनुभव प्राप्त नीजि विचारहरू जति सकिन्छ गर्न छोड्नु हुँदैन, जति जानिन्छ बेल्ल छोड्नु हुँदैन, लागेको कुरा लेख्नै पर्दछ , अनि मात्र अरूले देख्न पाउँछन् भन्ने उनको नीजि विचार छ ।

४.१३.१. विषयप्रवेश

एउटा ग्रामीण ठाउँमा हुर्केर साहित्य कृति छन्नु अनि साहित्यमै रमेर अन्य कृतिहरू तयार पार्नु उनको विशेषता हो । नवल फाइवाली विभिन्न चुनौतीको सामना गर्दै २०३६ सालमानै “अन्यायको हार” प्रकाशित पुस्तकाकार रूपमा आए पनि त्यतिबेलाको राजनैतिक परिवेशले गर्दा त्यति सजिलो थिएन भन्छन् साहित्यकार ।

राज्य सत्ताको विरोधमा सामान्ती वर्ग र शोसित वर्गको बीचमा द्वन्द्वको चर्चा उनको गीति कथामा पाउन सकिन्छ । गीति कथा भने पनि सबै हरफहरू गद्य लयमा भ्याउरे छन्दमा रचना गरिएको गीतिकथालाई विश्लेषण गर्दा यो कथात्मक गीतिकथा जस्तो देखिन्छ । आफ्नो जीवनको सम्पूर्ण कमाइलाई साहित्य सृजनामा खर्चेका कवि आफ्ना कविता प्रकाशनको लागि अन्य सहयोग नभएकाले धेरै अप्रकाशित अवस्थामा रहेको कुरा बताउँछन् ।

उनका कृतिले नै उनलाई एउटा अडिलो साहित्यकार भनेर स्थापित गराई सकेको छ । उनले बढी किराँत उत्थानका र ज्ञानबर्द्धक पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् । त्यसैले किराँत याक्थुम चुम्लुङ्गले किराँत साहित्यकार भित्र उपकूलपति उपाधिबाट एक प्रतिष्ठान चलाउने अवसर पनि दिएका थिए । त्यसवेला उनले तयार पारेको राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञान अज्ञात शहिदहरूको तथ्याङ्क पुस्तकले धेरै चर्चा बटुलेको थियो ।

साहित्य क्षेत्रमा उनको दख्खल कवितामा देखिए तापनि लेखन क्षेत्रमा भने विस्तारै प्रवेश गरेपछि, फाइवालीले २०४९ सालमा प्रकाशित संक्षिप्त खस लिम्बु शब्दकोष २०५० मा तयार पारेको हेर्दा नपत्याउँदो तर ज्ञान दिने गहकिलो पुस्तक भएको हुँदा निकै विक्रि वितरण भएको पाइन्छ ।

एउटा बच्चा जन्मिदा उनको नाम के राख्ने ? सजिलो होस् भन्नाका लागि लिम्बु नामाकरण याक्थुङ्ग, मिडवान, पालाम गीत गाउनेलाई सजिलो होस् भन्नाका लागि लिम्बु भाषाबाट ‘पालाम’, किराँत सामान्यज्ञानबाट कोही नछुटुनु भनेर किराँत सामान्यज्ञान, लिम्बु भाषाबाट देउसी भैलो खेल्न सजिलो होस् भन्नका लागि बालिहाड तडनाम, लुकेका जातिहरूको परिचय, बौद्धिक ज्ञानका अमर विचार, राष्ट्रिय जनगणना सम्बन्धी दिग्दर्शन, लिम्बू उखान, राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञात अज्ञात शहिदहरूको तथ्याङ्क जस्ता पुस्तक लोकप्रीय बनेका छन् ।

४.१३.२. मूलभाग

(१) 'अन्यायको हार'

लेखकको धारणामा गीतिकथा लेखिए पनि यसो अध्ययन गर्दा कथात्मक लोक गीतिकथा कविता जस्तो देखिने कृतिले लोक साहित्यलाई समेटेको पाइन्छ । अन्यायको हारमा न्यायको पक्षमा लेखकले आफ्नो धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

नवल फाइवालीको अन्यायको हार गीति संग्रहले सामन्ति प्रथाको अन्त्यको लागि एउटा युवाले खेलेको भूमिका र माया प्रेम कति सम्म गहिरो हुँदो रहेछ भन्ने चित्रण गरेको छ । उनको यो कृतिको रचना समय परिवेशमा नेपालमा पञ्चायतीय व्यवस्था र प्रजातन्त्र प्राप्तिको बीचको संघर्षमय कालक्रममा धनी वर्ग र गरीब वर्ग बीचको खाडललाई अभै गहिरो पाउँ समाजमा रहेको सामन्ती परिपाटि र राजनीतिक परिस्थिति र जनतालाई गरेको दवावलाई यथार्थ चित्रण गरिएको पाइन्छ । यो कृति २०३६ सालमा पहिलो संस्करणमा प्रकाशित भएको हो ।

कालमाक्सको द्वन्दात्मक भौतिकवादको प्रभाव उनका परेको पाइन्छ । शोषक र शोषित वर्गको बीचमा कुनै समानताको अन्तरलाई नै यहाँ अन्याय मानिएको छ । हाम्रो समाजमा जस्तोसुकै परिवर्तन आए पनि वर्गीयताको दखल रहने कुरालाई स्पष्ट पारेको पाइन्छ । आजभन्दा चार दशक अघि नवल फाइवालीले समाजको जुन चित्रण देखेर गीतिकथा सृजना गरे हालसम्म आउँदा कति पनि परिवर्तन भएको पाइएको छैन । अन्यायको हारमा रामु नाम पात्रले आफ्नो छोरा प्रकाशलाई पढाउँदा गरेको दुःख र पढाउँदा साहुले हडपेको घर जग्गा अनि प्रकाश विदेशमा हुँदा उनका बुबा आमा भोकभोकै रोगिएर कोठामै छटपटिएर मृत्यु भएको दर्दनाक कथा सृजित भएको हुँदा अन्यायको हार कालान्तर सम्म बाँचिरहेको छ ।

४.१३.३. "अन्यायको हार"

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा खण्डकाव्य जगतमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको भ्याउरे छन्द अन्त्यानुप्रासयुक्त रचना मुनामदनलाई आधार काव्य बनाएर रचना गरिएको अन्यायको हारलाई लेखकले गीति कथा भने पनि यसको अध्ययन गर्दा कथात्मक गीतिलय, कथात्मक गीति गाथाको रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

प्रकृति प्रेमी स्वच्छन्दवादी साहित्यकार नवल फाइवाली आफ्नो रचनामा प्रकृतिलाई सुन्दरताको प्रतीक आफ्नो गाउँको परिवेशलाई समेटेर ग्रामीण जीवन पनि आफ्नो स्वतन्त्र जीवीकोपार्जन गर्न नपाउने, अर्को अधिनमा रहेर बाँच्न बाध्य रामुको परिवारको चित्रण गरेको पाइन्छ । यस काव्यमा रामु र सेतीको छोरा प्रकाशको लालन पालनको जिम्मा, उनीहरू छोरो आशामा आफ्नो जीवन यापन गर्न बाध्य छन् । उनीहरूको छिमेकी उनीहरूलाई निर्धन बनाउने व्यक्ति भूपेन्द्र बाबु र मालती आमा एक पुत्री धरणी रहेकी छिन् । उनीहरू अमेरिकी परिवार अर्थात् धनी वर्ग शोषक वर्गको प्रतिनिधि पात्र हुन् ।

कथावस्तु

एउटा रामु र सेतीको परिवार छोरा प्रकाशलाई पढाउँदा, प्रकाशको नयाँ पोशाक नभएको, स्कूलमा अन्य साथीहरूले जिस्काएको अनि उसको लागि स्कूल पोशाक नभएर निकाला गरिएको अनि प्रकाश रोएको, त्यस अवस्थामा धरणीले फकाएको र उसले आफ्नो आमा मालतीलाई पैसा मागी प्रकाशको पोशाक किनिदिएको, प्रकाशलाई आमाले नयाँ पोशाक बारेमा जानकारी लिँदा प्रकाशले सबैकुरा बताएको छ ।

प्रकाश र धरणीको प्रेम प्रसङ्ग साथै धरणीको बाबाले प्रकाशको बाबाको घरजग्गा मुद्दा हालेर आफ्नो कब्जामा पारेको छ । प्रकाश आफ्नो आर्थिक अवस्था कमजोर भएर घर छोडेर विदेशीएको छ । प्रकाश विदेशीय पछि धरणी विलापमा परेकी छिन् । प्रकाशका बाबा आमा भोग रोग अन्यायको शिकार भएर आफ्नो भोको पेट, थोत्रो लुगा, भिनो आशा, भुपडीको बास साथै मृत्यु शैयामा छटपटाइ छटपटाइ मर्दछन् ।

यता धरणीको बाबा शोषक वर्गको व्यक्तिले प्रकाशको घरजग्गा हडपेको अनि आफूलाई पाखण्डी मानि सम्बोधन गरी धनको कुनै अर्थ छैन भनि अपराधबाट आर्जेको यस सम्पत्तिको उपभोग गर्ने व्यक्ति छैन । उनीहरू आफ्नो सन्तान धरणीलाई कन्यादान गर्ने उत्सुक हुन्छन् तर धरणी चाहिँ प्रकाशसँग प्रेम गरेको, आफू प्रकाशसँग नै वैवाहिक सम्बन्ध गाँस्ने निधो गरेकी हुन्छिन् । तर त्यो सम्बन्ध बाबुलाई मन पर्दैन अनि छोरीलाई प्रकाशको सम्बन्धबाट छुट्याउने कोशिस गर्दछन् तर उनी आफू

प्रकाशलाई नछोड्ने र छोड्ने परेमा आत्म हत्या गर्नलाई नदिमा जान्छिन अनि त्यस अवस्थामा प्रकाशले धरणीको ज्यान बचाउँछन् त्यसकारण धरणीको बुबा भूपेन्द्रलाई ज्यादै प्रभाव पर्दछ र ऊ आफूले गरेको अपराधलाई क्षमा माग्दै त्यो सम्पत्ति सबै प्रकाशलाई फिर्ता गरी उसले ज्वाइ भनी सम्मान प्रकट गर्दछ । यसरी दुई परिवारको मिलन गराएर यो खण्डकाव्य संयोगान्त भइ अन्त्य भएको मुख्य विषय वस्तुको रूपमा पाइन्छ । यसमा प्रसंगगत अरू दम्पतिहरू पनि आएका छन् ।

एक दुई गर्दै यो २१ भागमा विभक्त छ । प्रत्येक भाग वा अंशको वर्णन यसप्रकार छ र अंश १

एउटा हिमाल पहाड मधेश आदिको हावापानी वातावरणलाई लिएर मयुर नाँच्ने कोइली गाउने सुन्दर संसारमा ज्ञानका अग्रज शान्तिका दूत गौतम बुद्ध जन्मेको भूमि नेपाल भनि राष्ट्रभाव जगाएको पाइन्छ । यसरी एउटा सानो परिवारमा रामु र सेतीको जीवनशैलीलाई लिएर नेपालीहरू २०३६ साल अघिको शासन प्रणाली भ्रष्टाचार, चाप्लुसी, चाकडीको पछाडी केही लाग्दैन भन्ने देखाउन खोजिएको छ । दुःखी गरीबको भुपडीमा प्रकाश नामको छोराको जन्म हुन्छ उसको विकास बृद्धिलाई ढिंडो, रोटो, साग र सिस्नु खुवाएर पनि छोरालाई पढाउने, बढाउने र ठूलो बनाउने अनि धनी बन्ने सपना रामु र सेतीले देख्छन् ।

अंश २

रामु र सेती प्रकाशको आशामा आफ्नो पुरानो धन सम्भ्रँदै टोलाउँछन् । रामु आफ्नो घरमा धानको भकारी भरिएको, गाई भैंसी चरनमा रहेको सम्भ्रनामा आँखामा आँशु भाँदै विगतको संभ्रनामा डुब्छन् । आफू पहिला धनी भएको यो संसारमा धनको मात्र मूल्याङ्कन हुने, भाइ बन्धु कूलकुटुम्ब सबैले धनलाई सम्मान गर्ने र आफू गरीब भएको अर्काको षडयन्त्रको जालोमा फसेको र अहिले गरीब भएको महसुस गर्छन् । रामु आफूलाई मुद्दा अड्डामा हालेको र भुटो फौसला भएकोले गर्दा शोषक वर्गले जनतालाई साताएको, प्रजातन्त्र नभएको राष्ट्रमा सोभाको हालत सधैं यस्तै हुने भन्दै उनीहरू आफू दुखी गरीब भए पनि छोरा प्रकाश राम्रो सँग हुर्काउने बाचा गर्दछन् ।

अंश ३

रामु र सेती आपसमा आफ्नो छोरालाई हेरेर चित्त बुझाउदै आफ्नो खरको छानो पनि हावाले लग्यो अनि खानामा कोदो त्यहि आधा पेट खाएर जीउँछन् । धनले ठूलो हुन्छ मानिस भन्दै धनको लागि आपसमा लडाइ भगडा काटमार हुन्छ केवल एकबारको जूनि हजुर भन्दै विलाउना गर्दछिन् सेती रामु सेतीलाई सम्झाई छोराको शिक्षा दीक्षा राम्रो दिएमा आफू धनी र सुखी भइ जीवन यापन गर्ने कल्पना गर्दछ । आफू श्रमिक भए पनि हाँसेर मर्ने भन्दै खाना खान थाल्दछन् । त्यसैवेला भाले बासेको स्वर सुनियो ।

अंश ४

प्रकाश स्कूल जानथाले पछि पढाइमा तेजिलो थियो । प्रकाश ३ कक्षासम्म राम्रो जान्ने विद्यार्थी भएर देखापऱ्यो । उसलाई स्कूलमा नयाँ लुगा लगाउन गुरुले भन्नु भयो तर ऊसले लगाउन सकेन, साथी भाई सबैले हेला गरे र ऊ रुन थाल्यो । ऊ रोएको धरणीले देखिन प्रकाशलाई फकाएर आँशु पुछ्छी नयाँ पोशाहको लागि आमासँग पैसा मागी किनी दिइन । यसरी छोराले नयाँ पोशाक लगाएको देखेर सेतीले सोधिन, प्रकाशले सबै कुरा आमालाई बताए । विस्तारै प्रकाश र धरणी जवान भए र उनीहरू एकआपसमा प्रेम र प्रेमीका भएर रहे ।

अंश ५

भूपेन्द्र र मालतीले रामुलाई दिएको पाँचहजार ऋणको पचास हजार बनाइ घरजग्गा सहीछाप गराएर अडडामा आफ्नो नाम गराए । तर त्यो सम्पत्ति उपभोग गर्ने एक छोरी मात्र भएकाले छोरीको कन्यादान पछि उक्त सम्पत्तिको उपभोग गर्ने कोही नहुने र उनीहरू आफू भोक भोकै नभएको तर रोग लागेर चिन्तित भएको देखिन्छन् । भूपेन्द्र आफ्नो पाखण्डीपनलाई तुच्छ र निर्दयी सम्झन्छ र आफूले पश्चाताप गर्ने बाटो खोज्दछन् ।

अंश ६

भूपेन्द्रको नोकर रनेन्द्र र सुशीला मालिकनीलाई रिभाउन सिपालु छन् । रनेन्द्र बाहिर को काम र सुशीला घर भित्रको काममा व्यस्त हुन्छन् । यी दम्पति अरूको घरमा दास बनेर काम गर्दा आफ्नो जीवनको विषयमा चिन्तित छन् । आफूहरू अन्तर

जातीय विवाहको कारण भागेर अर्काकोमा बस्न आएको बताउँछन् । भूपेन्द्र र मालती शोषक वर्गका प्रतिनिधि पात्र हुन् उनीहरूले दास जतिकै श्रमको शोषण गरेका छन् । रनेन्द्र र सुशीलाको जीवनमा आपसमा विलौना गर्छन तर सामन्तीहरूको विरोध गर्न सक्दैन । यसमा प्रकाश धरणीको प्रेम प्रसंग पनि आएको छ ।

अंश ७

भूपेन्द्र र मालतीको छोरा एउटा मुर्ख घमण्डी छ । उसले बाबुले शोषण गरेर कमाएको सम्पत्ति आमासँग मागेर शहरका केटीहरू घुमाउँदै अनाहकमा नै खर्च गर्दछ । गाउँमा भन्दा शहरमा आफू दादा भई आमा बाबुलाई रुवाउँछ । नोकर रनेन्द्र र सुशीलालाई पनि दमन गरेको हुन्छ । उसको प्रेमिका चमेलीलाई भेट्न जान्छ ।

अंश ८

भूपेन्द्रको छोराको प्रेमिका चमेलीलाई एउटा शहरिया परिवेशको केटीको रूपमा चित्रण गरिएको छ । ऊ एउटा वेश्या महिला हो । विभिन्न ड्राइभर लगाएत अरू युवाहरू चमेलीप्रति आकर्षित हुन्छन् र सबैको पैसा खर्च गर्ने भाँडो हुन्छे । उनको साथमा एउटा छोरी पनि रहेकी छ ।

अंश ९

चमेलीले भूपेन्द्रको छोरालाई धोका दिएको र त्यसपछि छोराले घरमा बाबु आमा सबैलाई गाली गर्दछ । तससैले भूपेन्द्र रिसाउँछ । रनेन्द्र र सुशीला लगाएत धरणी पिडीत हुन्छन् । कूलको वेइज्जत गर्ने व्यक्तिको रूपमा जन्मलिन्छ । शोषण गरी आर्जेको सम्पत्ति समाप्त गर्दछ ।

अंश १०

धरणी, प्रकाश, रनेन्द्र र सुशीला लगाएत सबै एउटै खेतमा काम गर्न जान्छन् । भूपेन्द्र रिसाउँछ सबै गफगाफ गर्दछन् । काम ढिलो भयो भनि कराउँछ । प्रकाशले धरणी मन पराएको कुरा थाहा पाएर प्रकाशलाई गाली गर्दछ । प्रकाशमाथि कुटनलाई अगाडि बढ्दछन् । प्रकाश पनि आफ्नो बाबुआमालाई रोएर सम्पत्ति हडपेको कुरालाई साट्टो फेर्दै कराउँछ । अनि आपसमा भगडा पर्दछ । यसरी दशौं अंक समाप्त हुन्छ ।

अंश ११

प्रकाश र धरणीको परिवार बीचको सम्बन्ध खलबलिन्छ । यसरी विग्रीएको सम्बन्धमा धरणी आफू एक्लो प्रकाशको पक्षमा रहन्छे । प्रकाश घर व्यवहार चलाउन नसकि विदेश तिर जान्छ । धरणी प्रकाशको वियोगमा छटपटाउँछिन् । प्रकाशलाई विदा गर्न जान्छिन् । अनि प्रकाशको घरमा बाबा आमा मात्र भएकोले धरणी धेरै दयालु हुन्छिन् । अनि प्रकाश पनि धरणीलाई छोडेर जानु परेकोमा ज्यादै दुःखी हुन्छ ।

अंश १२

प्रकाशलाई घरमा भएका आफ्ना आमाबाबा दुवैको सम्झना आउँछ । अनि विदेशबाट घर फर्कन्छ । धरणी पनि प्रकाशको चिठी पढि प्रकाशलाई भेट्न मामाघर जाने वाहानामा जान्छिन् । अध्यारोमा प्रकाशलाई भेटाएर आफ्नो न्यानो माया प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् ।

अंश १३

प्रकाश विदेशबाट आएको कुरा गाउँ घरमा हल्ला खल्ला चल्छ । धरणी र प्रकाशको सम्बन्धको बारेमा रनेन्द्रले सबै कुरा भूपेन्द्रलाई बताउँछ । भूपेन्द्र पनि खुशी हुन्छ । धरणीलाई प्रकाशसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरी भूपेन्द्र र मालती आफ्नो पुरानो कुकर्मको क्षमा माग्दै ज्वाँइको रूपमा स्वीकार गर्ने कल्पना गर्दछन् ।

अंश १४

प्रकाश र धरणी आफ्नो पूर्ण मिलन भई नयाँ जीवन प्राप्त गरेर खुशी र सुखि हुने कल्पना गर्दछन् । आफ्नो जीवनको शुरु सँगै दुई परिवारको जिम्मेवारी पुरा गर्ने दायित्व बोध हुन्छ ।

अंश १५

रामुको औषधी उपचार गर्दा गर्दै मृत्यु हुन्छ । रामुको मृत्युले प्रकाश, सेती र धरणी ज्यादै भाव विवहल हुन्छन् । आफूले बाबालाई ल्याइदिएको कोटको सम्झना गर्दै ज्यादै रुन्छन् ।

अंश १६, १७, १८

प्रकाश धरणी र रामु र सेतीको परिवार बारेमा कहानी छ ।

अंश १९

प्रकाश विदेशबाट आउँदा उसको घर लडेको, छानो भरेका, फूलबारी बाँजो देख्छ । आमा बाबाको मृत्यु भएको खबर सुशीलाले सुनाउँदा ऊ ज्यादै दुःखी भएर धरणीलाई अंगाल्छ, अनि आफ्नो सुन्दर सपना सफल भएको तर बुबाआमालाई खुशी राख्न नसकेकोमा पश्चाताप गर्दछ ।

अंश २०

प्रकाश धरणीको विवाह हुन्छ । आपसमा रमाएर आफ्नो सानो सन्तानलाई धरणीले काखमा लिएको कल्पना गरेको हुन्छ । धरणीको बाबुले पुरानो जग्गा फिर्ता गरेको, आफ्नो बाबाआमा देख्न नपाएकोमा प्रकाश ज्यादै दुःखी हुन्छ । आमाबाबाको सम्झनामा साथै नयाँ जीवन र आफू पनि धनी भएकोमा खुशी देखिन्छ ।

अंश २१

प्रकाश, भूपेन्द्र, सुशीला र रनेन्द्र नाँच्छन् । सबैजना प्रकाशको खुशीमा रमाउँछन् । फुलमती, चमेली, बाँसबोटे साइला, सालबोटे ठूले, भरियाको छोराको पनि दिनले साथ दिएछ भन्दै रमाउँछन् । प्रकाश र धरणीको मिलनको कारण यो काव्य संयोगात्मक भएको छ ।

उपसंहार

अन्यायको हारमा रहेको एउटा शोषण वर्गले जनतालाई सताएको देशमा जस्तो परिवर्तन आए पनि त्यसको असर साधारण जनतामा पर्दैन । प्रकाश अहिलेका नेपाली युवाको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा आएको छ । विदेश गएर जीवन यापन गर्ने परिपाटि चलेको छ । प्रकाश र धरणीको प्रेम प्रसङ्गले यहाँ न्यायको जहिले पनि विजय हुन्छ, वा सत्यको विजयलाई देखाएको छ ।

राजनीतिले साहित्यमा पनि प्रभाव पारेको पाइन्छ, भन्ने कुरा स्रष्टा नवल फाइवालीको कृतिहरूको अध्ययनबाट देख्न पाइन्छ । स्रष्टाका एक दर्जन जति कृतिहरू मध्ये एक उत्कृष्ट कृति हो यो “अन्यायको हार” । बृद्ध स्रष्टा नवल फाइवाली एक उत्कृष्ट साहित्य सर्जकको रूपमा रहेका छन् ।^{७६}

---

^{७६} नवल फाइवाली, अन्यायको हार, प्र.सं.२०३६, दो.सं.२०६९ ।

४.१४. राष्ट्रका एक सपूत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्यांक गाथा (राष्ट्रिय जनगणनामा २०४८ मा आधारित)

यो “राष्ट्रका एक सपूत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्यांक गाथा” लाई सम्पादन एवम् संकलन गर्ने क्रममा पूर्वऐतिहासिक कालदेखि लिएर प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि संघर्ष गर्दा शहादत प्राप्त गर्ने वा सम्बत् २०४८ सम्मका सपूत एवं शहीदहरूको संकलन गरी तथ्यांक गाथाको रूपमा पुस्तक तयार गर्ने प्रयत्न गरिएको छ (पृष्ठ ९९) उनको यो कठोर प्रयास आजभन्दा करिब १२ वर्ष अघिदेखिको हो । यस क्रममा देश र राष्ट्र उत्थानका लागि राज्य पक्षले गरेको अन्यायको विरुद्धमा लडेर ज्यानको बलिदान दिने महान व्यक्तित्वहरूको खोज-अनुसन्धान गर्ने अभियानमा लाग्दा सपूत एवं शहीद सम्बन्धित पुस्तक एवं ग्रन्थहरूसमेतलाई मध्यनजर गर्नुको साथै केही जानकार बुढापाका व्यक्तिहरूको अनुभवहरूलाई समेत अग्रिम मान्यता दिएका छन् । यस्तो अथक प्रयासको बावजूद पनि धेरै शहीदहरूको नाम-नामैसी एकापट्टि छुट्न सक्तछन् भने अर्कापट्टि रणसंग्रामको क्षेत्र अन्तरगतको युद्धमा पुगेर सरकार पक्षको गोली लागी मेका निर्दोष नागरीकहरूको नामहरू पनि यहाँ समावेश भएका होलान् । यसो हुनुको कारण यो भन्दा पूर्व प्रकाशित केही शहीद ग्रन्थहरूको आधार मानिएको हो यसमा शहीद मात्र नभएर ‘सपूत’ पनि उल्लेख गरिएको छ । शब्दकोषलाई आधार मानेर हेर्दा ‘शहीद’को अर्थ “आफ्नो देश, संस्कृति र अस्तित्वको संरक्षण तथा स्वतन्त्रताको प्राप्तिका निम्ति बलिदान भएर लोकहितमा लाग्ने अमर व्यक्ति” भनिएको छ भने ‘सपूत’को अर्थ “राम्रो बानी-व्यहोरा भएको छोरा, योग्य पुत्र, सुपुत्र र जाति वा कूलको इज्जत चम्काउने सन्तान” भनेर शहीद र सपूतको अर्थ पृथक-पृथक उल्लेख गरिएको पाइन्छ । त्यसर्थ यिनै शाब्दिक अर्थहरूलाई मध्यनजर गरी आफ्नो राष्ट्र र देशको स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि जीवन बलिदान गर्नेहरूलाई शहीदको रूपमा राखिएको छ भने ब्रिटिश सरकारको इतिहास निर्माताको रूपमा दास्रो विश्वयुद्धकालमा बहादुरीका साथ लड्दा लड्दै जापानको घेरामा परी सवा ३ वर्षपश्चात जेलमुक्त भई आफ्नो नेपाल मातृभूमिमा आएर हालसम्म जीवित रहेका ८४ वर्षीय चन्द्रध्वज लिम्बूलाई राष्ट्रका सपूतको रूपमा यस पुस्तकमा उल्लेख गरी राख्ने काम भएको छ । उनलाई विश्वास छ - यसले पाठकहरूको दास्रो विश्वयुद्धसम्बन्धि लागेको कौतुहलमाथि केही प्रष्ट हुने नै छ ।

शहीद र सपूतसम्बन्धी प्रतिव्यक्तित्वको वृत्तान्त विवरण र व्याख्याहरूबाट यस पुस्तकले पाठकहरूलाई पूर्णरूपले तृप्त गराउन अवश्य नसक्ला । किन भने शहीद या

सपूतको साधारण जानकारी मात्र दिने हेतुले पुस्तकको नाम नै तथ्यांक गाथा राखिएको छ । त्यसैले शहीदहरूको जीवनी र घटनाहरू एकदम संक्षिप्तरूपमा मात्र उल्लेख गरिएको छ । यसो गर्नुको मुख्य कारण भनेको आर्थिक समस्या हो । त्यसैले ठूलो ग्रन्थको रूपमा प्रस्तुत हुने पुस्तकलाई सक्दो निचोरेर सानो पुस्तकको आकारमा ल्याइएको छ । तरै पनि यस पुस्तकले आगामी दिनहरूमा खोजअनुसन्धान गर्न चाहने विद्वानहरूका लागि यसले राँकोको काम नगरे पनि बत्तीको काम त अवश्य गर्ने आशा राख्न सकिन्छ ।^{७७}

राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्याङ्क गाथा नवल फाइवाली (नरबहादुर यडहाड) द्वारा संकलित राष्ट्रभक्त प्रजातन्त्र प्रेमी, वीर सपूतहरूको परिचयात्मक विवरणयुक्त संग्रह हो । यस पुस्तक अध्ययन गर्दा शहीदहरूको सम्झना गाथा हने कुरामा दुईमत नरहला । अतित देखि वर्तमान सम्म र विगतको ऐतिहासिक शहीदहरूको जीवन गाथा खोज अनुसन्धान गरी संग्रह गर्न लेखकको प्रयास प्रशंनीय छ । यस कृतिको अध्ययनबाट भावी पिढीलाई प्रजातन्त्र र मानव अधिकारप्रति सदा सचेत र सजग रही हरपल पहरेदार बन्न घचघच्याइरहेने छ भन्ने कुरामा यो कृति सफल रहेको छ ।

४.१५. किराँत सामान्य ज्ञान

नवल फाइवालीको साहित्येत्तर संकलित कृति हो । सानो आकृतिमा प्रकाशित भएको छ । यस भित्र किराँतहरूको विभिन्न क्षेत्रमा नामराख्न सफल व्यक्तिहरूको विषयमा खोज गरी तयार पारिएको छ ।

विभिन्न पुस्तक, पुस्तिका इतिहास र पत्र-पत्रिकाहरू अध्ययन गरी निश्चित आदिवासी किराँतीहरूले जान्न र बुझ्न आवश्यकता ठानी किराँत सम्बन्धी सामान्य ज्ञान पुस्तककार रूप संकलन गरी प्रकाशनमा ल्याइएको पाइन्छ ।

यस भित्र संकलित विषयवस्तु विभिन्न पत्र-पत्रिका, इतिहास, खोज अनुसन्धानबाट लिएको हुँदा उन्कृष्ट देखिदैन । विषयवस्तुलाई छनौट गर्ने क्रममा संकलनको व्यवस्तताको कारण कृतिभित्र धेरै कमि कमजोरी र त्रुटि रहेको लेखकस्वयं स्वीकार गर्दछन् । यो कृति प्रश्नोत्तर शैलीको छ । जस्तै

^{७७} नवल फाइवाली, राष्ट्रका एक सपुत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्यांक गाथा ।

सातौं किराती राजाको जाउँ के हो ?- जिते दास्ति । पृ.१।२

लिम्बूवान क्षेत्रलाई गाई काटेर नखानु भनि कहिले कुन राजाबाट लालमोहर दिएर बन्देज गरीयो ? (राजा रणवहादुर शाहबाट वि.स. (१८४३) पृ.४४।१२)

यस्ता विभिन्न प्रश्नउत्तर शैलीमा यो कृति तयार गरेका छन् । सरल सहज र सामान्य पाठकले बुझ्नसक्ने भाषाशैलीको प्रयोग पाइन्छ ।^{७८}

४.१६. लिम्बू नामाकरण

नरबहादुर लिम्बू नवल फाइवालीका कृतिहरू मध्ये एक हो (२०५० सालमा प्रकाशन भएको) सानो पृष्ठ एकदेखि बाइस पेज सम्मको छ । देउराली अफसेट प्रेस प्रा.लि. पुतली सडक, काठमाडौंबाट प्रकाशनमा आएको हो । यो कृति जाति विशेष कृति हो भन्दा फरक नपर्ला ।

लिम्बूहरूले आफ्नो भाषा, लिपि, धर्मसंस्कार र संस्कृतिहरू प्राचीनकालदेखि नै नीजिरूपमा अँगालेर ल्याएको पाइन्छ । हाल आएर विभिन्न भाषाको प्रभाव परेको , आफ्नै भाषा बोल्ने ब्यक्तिको कमजोरीका कारण लिम्बू जातीय अस्तित्वहरू लोप भएर गईरहेको छ । भाषा लोप हुन लागेको कारण आफ्नो भाषाको सरक्षणका लागि यो कृति तयार गरेको देखिन्छ । यसले यस भाषा नबोल्ने तर सिक्न खोज्ने व्यक्तिका लागि सहयोगी बन्ने छ ।

यसरी भाषामा नामहरू तयार गर्दा भाषाको साथसाथै लिपिको पनि आवश्यकतादेखि लिपिलाई पनि स्पष्ट पारिएको छ । साथै लिम्बू भाषा र लिपिमा मात्र नाम रहँदा नेपालीमा अर्थ लाग्ला भनी नेपाली भाषामा पनि अनुवाद गर्ने प्रयास भएको छ ।

यो कृति तयार गर्नु साहित्यकारको नवीन प्रयास हो । यसले लिम्बू जातीको नामाकरण बारे स्पष्ट गर्न सहयोग गर्ने छ । समाजको विकृति विसंगति हटाउनुका साथै नामको गलत अर्थ लगाउन कसैले पाउने छैन भन्ने यो कृतिको उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।

---

^{७८} नवल फाइवाली, किरात सामान्य ज्ञान,

लिम्बू भाषा	लिपि	नेपाली भाषाको उदाहरण
अ घ	घ	अस्वराज

यसरी लिम्बू भाषा, लिपि र नेपाली भाषाका अनुवादहरूलाई यो कृतिमा प्रष्ट पार्ने काम गरेको पाइन्छ ।

४.१७. बौद्धिक ज्ञानका अमर विचारहरू

नरबहादुर लिम्बू (नवल फाइवाली) का विभिन्न कृतिहरू मध्ये यो पनि एक हो । पाथिभरा अपसेट विर्तामोडबाट २०५७ साल भाद्रमा मुद्रण गरिएको हो र यसमा जम्मा ६२ पृष्ठ रहेको छ । यो कृतिमा बौद्धिक ज्ञानको अमर विचारहरू नामक पुस्तकलाई मूर्त रूप दिनका लागि करिब आजभन्दा १०-१२ वर्ष अगाडि देखिका कैयौं विद्वान्हरूबाट लिखित पुस्तकहरूमा नजर लगाउँदै विभिन्न विद्वान्हरूका महान् वाणीलाई संकलन गरी सम्पादन गरिएको कृति हो । यस कृतिमा विभिन्न विद्वान् तथा महान विद्वान्हरूका खारिएका उद्रित सुन्दर विचारहरू संकलन गर्ने आन्दोलनमा जुटेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । जसमा विभिन्न तीता-मिठा, लामा-छोटो वाक्यहरूमा लेखिएका महान वाणीहरू अधिक रूपमा संकलन गरिएको थियो । यो संकलनको क्रममा सबै विद्वान्हरूका विचारलाई समावेश गर्दा आर्थिक भारले पनि भ्याउन नसक्ने र लामो लामो वाक्यमा लेखिएका महान वाणीहरू पढ्ने पाठकलाई पनि झर्को लाग्ने संभावालाई मध्यनजर गरी सकेसम्म छोटो वाक्यांशमा पोखिएका महान् विचारहरूमात्र समावेश गरी छोटो अनि मिठो होस भन्ने उद्देश्य राखी केही विद्वान्हरूका महान वाणीहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

यस कृतिमा विभिन्न शीर्षक राखी पाश्चात्य साहित्यका विद्वान्हरूको महान वाणीहरूलाई समेटेको पाइन्छ । जस्तै अध्ययन, अपमान, अथिति, अवसर, अमरत्व, अज्ञानता, अंकार, अन्धकार, अस्तित्व, आवश्यकता, आलश्य, आशा, आत्मा, आदत, इतिहास, उपदेश, कला, कर्म, कवि, कारण, क्रान्ति, गाउँले जीवन, घृणा आदि विभिन्न शीर्षक दिएर बौद्धिक ज्ञानका अमर विचारहरू मूल शीर्षक राखि यसमा पाश्चात्य विद्वान्हरूका महान् वाणीलाई समेट्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ ।

केही विद्वान्हरूका महानवाणीहरू

शीर्ष अध्ययन अन्तर्गत सातजना विद्वान्हरूका महानवाणीहरू समेटिएको पाइन्छ । जस्तै :

अध्ययनद्वारा नै व्यक्ति महान् बन्दछ - सिसरो

अर्को शीर्षक अपमानमा दुई जना विद्वान्हरूका मत रहेका छन् अतिथि शीर्षक अन्तर्गत दुई जना विद्वान्का मतहरू समेटेको पाइन्छ । यसरी विभिन्न शीर्षकमा विभाजन गर्दै त्यही शीर्षक भित्र दुई देखि चार, पाँच जनाको विद्वान्का मतहरूलाई समावेश गराउँदै सानो कृतिको रूप दिएको पाइन्छ । उनको यो कृति तयार गर्ने प्रयास एकदमै गाह्रो कुरा हो । साहित्यकारको यो योगदान सम्पूर्ण पाठकहरूलाई अध्ययन गर्न सरल र सहज बनेको देखिन्छ ।

४.१८. ४० आदिवासी/जनजातिको संक्षिप्त परिचय

साहित्यकार नरबहादुर लिम्बूको अर्को कृति हो । साहित्यिक कृति नभए पनि उनले यस भित्र चालिस जना आदिवासी जनजातिहरूको संक्षिप्त परिचय दिएको पाइन्छ । नेपाल बहुजातीय, बहुभाषीय, बहुसांस्कृतिक र बहुधार्मिक भएको देश हो । त्यस देशका बासिन्दा पनि विभिन्न जात, जाति रहेका हुन्छन् ।

नेपाल हिमाल, पहाड, तराई गरी विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र भएको देश हो । यस क्षेत्रमा सबै जाति धर्म संस्कार मान्ने मानिस बसोवास गरेको पाइन्छ । विभिन्न क्षेत्रमा बसोवास गर्ने आदिवासी जनजातिहरूको जीवनको परिचय गराउन खोजिएको छ । लेखकको आफ्नै मस्तिष्कको उपज नभएर विभिन्न खोज, अनुसन्धानकर्ता विज्ञ लेखहरूद्वारा प्रकाशित विभिन्न पुस्तक पुस्तिकाहरू र विभिन्न पत्र पत्रीकाहरूलाई आधारमानी चालीस आदिवासी जनजातिको परिचय गराउने प्रयास गरेका छन् । एक पेजदेखि अठ्ठाइस पेजसम्म चालीस जाति जनजातिको वर्णन गरिएको छ । कोचे र गुरुङ जातिबाट शुरुगरी कुमाल जातिमा अन्त्य गरिएको छ । लेखक नर बहादुर लिम्बू 'यडहाड' लिम्बू प्रकाशक खड्ग बहादुर लिम्बू (यडहाड) याङ्गसीला मोरङ्ग सम्पादक दिपेन राई (दिपेन्द्र) को संयुक्त प्रयासमा यो कृति प्रकाशमा आएको पाइन्छ । प्रथम संस्करण २०५६ मंसीरमा १००० प्रति प्रकाशित भएको सानो कृति भएपनि ४० आदिवासी जनजातीहरूलाई अटाएको पाइन्छ । यस कृतिभित्र रहेका ४० जातिको

उद्गमस्थल, बसोबासको क्षेत्र, धर्म संस्कृति, रीतिरिवाज, भेषभूषा, पेशा, व्यवसाय, कर्मकाण्ड आदिलाई उल्लेख गरिएको पाइन्छ । ४० जातिहरूको नाम यसप्रकार रहेको छ :-

जाति	पाना	जाति	पाना
कोचे र गुरुङ्ग	१	नेवार र बाह्र गाउँले	१३
चेपाङ्ग र छन्तेल	२	मगर	१३
भुजेल र गाइने	३	मनोङ्गे र माभी	१४
हायु र पहरी	४	मेचे र राई	१५
व्यासी र गनगाई	५	लाप्चे	१६
जिरेल, डोल्पाली (डोल्पो)	६	लिम्बू	१७
तामाङ्ग	७	ल्होपा (लोवा)	१८
थकाली	८	शेर्पा	१९
थारु र दुरा	९	सतार	२०
थामी र दनुवार	१०	सुनुवार	२१
धिमाल	११	सुरेल	२२
		धाँगढ र राउटे	२३
		भोटे	२४
		राजवंशी	२५
		कुशुले	२६
		ह्योल्मो	२७
		कुमाल	२८

यसरी विभिन्न जातजातिहरूलाई २८ पृष्ठमा अटाएको पाइन्छ । छोटो छरितो भाषामा स्पष्ट बुझ्न सकिने गरी यो कृतिको रचना गरेको पाइन्छ । विभिन्न जातिजनजातिको परिचय गराउनु सामान्य कुरा होइन यसले लोप हुन लागेका जाति जनजातिको अत्यान गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यो कृतिको अध्ययन पश्चात ती जनजातिको वासस्थान जिल्ला, पेशा, भाषा संस्कृति, धर्म आदिको बारे जानकारी पाउन सहज हुने छ । सरल भाषाशैली अपनाई लेखिएको यो कृतिलाई उत्कृष्ट कृति मान्न सकिन्छ ।

पाँचौं परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१. उपसंहार तथा निष्कर्ष

अर्जुनधारा निवासी साहित्यकार नरबहादुर लिम्बू (नवल फाइवाली) विगत चार दशकदेखि साहित्य क्षेत्रको सेवामा कटिबद्ध रहेका छन् । मोरङको सिंहदेवी गा.वि.स. मा जन्म लिएर भ्रपा जिल्लाको अर्जुनधारालाई कर्म क्षेत्र बनाएर साहित्यिक सृजनामा सक्रिय छन् । साहित्यको विकास र उत्थानमा निरन्तरता दिँदै आजसम्म अगाडि बढेको देखिन्छ ।

उनका दर्जनौं साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशनमा आएका छन् । अन्यायको हार २०३६ प्रथम प्रकाशित कृति हो । यसमा जल्दोबल्दो राजनितिक शोषण दमन अन्याय र अत्याचारको बारेमा प्रष्ट पारिएको छ । संक्षिप्त खसलिम्बू शब्दकोष, प्रथम संस्करण (२०४९), किराँत ऐतिहासिक सवाइ (२०५०), पालाम् (लिम्बू भाषामा, २०५०), किराँत सम्बन्धी सामान्यज्ञान (२०५२), बलिहाड तडनाम र लारिङ्गे (लिम्बू/खस, २०५३), ४० जातिको आदिवासी जनजाति संक्षिप्त परिचय (२०५६) बौद्धिक ज्ञानका अमर विचारहरू (२०५७), राष्ट्रिय जनगणना सम्बन्धी दिग्दर्शन (२०५७), मुक्पान सुम्, लिम्बू उखान तुक्का (२०६१), राष्ट्रका एक सपूत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरूको तथ्याङ्क गाथा (२०६१), अन्यायको हार (दोस्रो संस्करण, २०६९) यसरी समय परिस्थिति अनुसार विभिन्न विषयवस्तुलाई लिएर आफ्ना रचनाहरू प्रकाशनमा ल्याएका छन् ।

उनले किराँत भाषा र लिम्बू भाषा साहित्यको संरक्षणमा दिएको योगदान अविष्मरणीय छ । लिम्बूहरूले आफ्नो भाषा साहित्यलाई विर्सिएकोमा दुःखी भएको कुरा पनि व्यक्त गरका छन् । गुम्न लागेको साहित्यलाई बचाउन लागि पर्नु पनि चुनौती हो । त्यसमा आउने अनेकौं परिस्थितिको सामना गर्दै साहित्यको सम्बर्द्धनमा जुटेका छन् ।

नरबहादुर लिम्बू २०२४ सालमा लोकसेवा पास गरी निजामती कर्मचारी भए केही वर्ष अघि रिटायर्ड भई अहिले रिटायर्ड जीवन बिताइरहेका राईले साहित्यको क्षेत्रलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ, र पछिसम्म यो क्षेत्र अँगाल्दै जाने प्रण पनि गरेका छन् ।

नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको साभा फूलबारी हो । नेपालको प्रमुख विशेषता भनेकै बहुजाति, बहुभाषी, बहुसाँस्कृतिक तथा बहुधार्मिकपन हो । यसकारण नेपालमा विभिन्न जातजातिहरूको बसोबास रहेको र त्यसमा पर्ने एक जातिको रूपमा लिम्बू पनि एक हो । अन्य जातिहरू जस्तै लिम्बू जातिको पनि आफ्नै साँस्कृतिक विशेषताहरूले युक्त विभिन्न संस्कार संस्कृतिहरू छन् । लिम्बू जातिको आफ्नो अलग्गै भाषा, लिपी तथा साँस्कृतिक पहिचान पनि छ । लिम्बू जातिको यही अलग पहिचानले उनीहरूलाई अन्य जातिहरू भन्दा पृथक तुल्याएको छ । विशेषतः सुदुर पूर्वी पहाडी जिल्लाहरूमा बस्ने लिम्बू जातिको केलाङ्ग, साम्बालाङ्ग, हाक्पारे जस्तै आफ्नो पहिचानको प्रमुख संस्कृति मध्ये धाननाच (यालाङ्ग) प्रमुख एक संस्कृति हो ।

धाननाचको उत्पत्तिगत इतिहासहरूमा विविधता भएपनि विशेषतः यो धानको दाइँ गर्ने क्रमबाट सुरुवात भएकाले यसलाई कोदोनाच, गहुँनाच नभनी धाननाच नै भनिएको पाउँछौं, जुन याथार्थपरक पनि छ । आज आएर यो नाचले विभिन्न शैली र लयलाई समाल्दै लिम्बू समाजको कुना-कन्दरामा बाँच्दै लिम्बू संस्कृतिलाई व्यापकता प्रदान गरीरहेको छ । आफ्नो छुट्टै मनोरञ्जनात्मक शैलीका कारण जनस्तरमा समेत लोकप्रियताको कवच पहिरिन सफल छ, भने अर्कोतिर लोपोन्मुखताको बाटोपनि अंगाल्दै गएको महशुस गर्न सकिन्छ । यसो हुनुमा धेरै कारणहरू रहे तापनि हजारौं हजार वर्ष पश्चात स्थापित हुने कुनै पनि जातिको संस्कृति लोप हुनु कुनैपनि राष्ट्रको लागि राम्रो संकेत भने अवश्य होइन । कुनै पनि राष्ट्रको पहिचान त्यस राष्ट्रभित्रको जातिगत संस्कृति नै हो । जसले समग्रतामा एकताको भावना प्रस्फुटित गरीरहेको हुन्छ । यसले राष्ट्रको छवि उच्च पार्न पनि अहम् भूमिका खेलेरहेको हुन्छ । त्यस्तै लिम्बू संस्कृतिको नाच धाननाचले पनि राष्ट्रिय स्तरमा केही योगदान दिएको वा दिइरहेको छ । भलै धाननाचका पनि केही अवगुण दोषहरू भने नभएका होइनन् । बहुजाति, बहुसाँस्कृतिक देश नेपाललाई एकताबद्ध रूपमा अगाडी बढाउन पनि यी र यस्ता संस्कृतिहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसलाई संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विस्तारको निम्ति राज्यबाट नै राष्ट्रिय स्तरको साँस्कृतिक फाँटमा समावेश गर्दै विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्नु पर्दछ ।

नेपाल राष्ट्रको सांस्कृतिक फाँटलाई व्यापकता प्रदान गर्ने धाननाच लिम्बू संस्कृति मात्र नभएर अन्य जातिगत संस्कृतिहरूको पनि परिपुरकका रूपमा देखा पर्छ । किनकी नेपालको प्रमुख विशेषता भनेकै बहुजातीय तथा बहुसंस्कृतिपन हो । यसरी नेपालको बहुजातीय, बहुभाषीय तथा बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त पहिचानलाई कायम राख्न लिम्बू लोकसांस्कृतिक नाच धाननाच (यालाड) र यस्तै अन्य संस्कृतिहरूको संरक्षण र विस्तार गर्नुपर्ने हुन्छ । जसले नेपाल एउटा सांस्कृतिक पर्यटनको प्रमुख गन्तव्य पनि हुन सक्नेमा दुईमत नहोला । देशको पहिचानको प्रमुख संवाहक निरहेको यस्ता सांस्कृतिहरूको संरक्षण र विकासमा जोड दिएमा विश्वको सामुन्ने नेपाली संस्कृतिको क्षितिज फराकिलो भएर जाने र वर्तमान स्थितिमा रहेको नेपाली जनताहरू बीचको अन्यौलतालाई पनि एकतामा परिणत गर्न सकिने कुरामा असहमत हुन सकिन्न ।

५.२. नवल फाइवालीको स्थान निर्धारण

अर्जुनधारा भ्वापा- भ्वापाको शनिश्चरे अर्जुनधारा गाउँ साहित्यिक सर्जकका लागि उर्वरभूमि भन्दा फरक पर्दैन । मदन पुरस्कार विजेता कृष्ण धारावासी देखि कृष्ण बराल सम्मका नाम चलेको साहित्यिक नाम यसै गाउँका उत्पादन हुन् । ती मध्ये छुटाउनै नहुने अर्को नाम हो नरबहादुर लिम्बू अर्थात् वहत्तर वर्षीय नवलफाइवाली ।

मोरङको सिंहदेवी गा.वि.स.मा जन्मिए पनि भ्वापालाई कर्मक्षेत्र बनाएका फाइवाली विगतचार दशकदेखि साहित्यिक सृजनामा सक्रिय छन् । विशेषगरी किराँत भाषा र साहित्यको विकासमा यिनकोकलम सक्रिय रूपमा चलिरहेको छ । अहिले किराँत भाषा संकटग्रस्त बनेको छ ।

अर्जुनधारा ४ स्थित निवासी उनले त्यसको पुनर्उत्थान ल्याउन लागिपरिरहेको देखिन्छ । तीनताका लिम्बूको छोरोको पहिलो जागिर सेनाको हुनुपथ्यौँ तर, उनले त्यसप्रति रुची नै देखाएनन् । बाबा आमाको सपना छोरो लाहुरे होस भन्ने भएपनि उहाँहरूको सपना पूरानगरी आफूले अर्कै क्षेत्र राजेको पाइन्छ । उनको आफ्नो रुचीको विषय भने साहित्य थियो । करकार्यलयका कर्मचारी भएर पनि साहित्यलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ ।

आधुनिक पुस्ताले किराँत भाषालाई विस्तारै बेवास्ता गरीरहँदा फाइवालीले भने वृद्ध जोस र जाँगरलाई यसै उत्थानमा खर्चिएका छन् । आफ्नो भाषा नाजुक हुदैगएको र त्यस बचाउ संरक्षण गर्नु आफ्नो कर्तव्य हो भनी बताएका छन् । राई भाषा लिम्बूभाषा बुढापाकामा मात्रै सिमित बनेको र यसलाई संरक्षण गर्न ठूलो चुनौती रहेको देखेका छन् । फाइवालीले अन्यायकोहार (२०३६)बाट आफ्नो कमल चलाउन श्री गणेश गरेका थिए ।

त्यसपछि संक्षिप्त खस, लिम्बू शब्दकोष (२०६९) किराँत ऐतिहासिक सवाइ (२०५०) लिम्बू नामाकरण (२०५०) पालाम (२०५०) मुक्पान् सुम् (उखान) (२०६९) लगायत करिब दर्जनौ कृति प्रकाशीत भई सकेका छन् । लिम्बू भाषामा लेखिएको उनको पछिल्लो उपन्यास प्रकाशनको क्रममा छ । लिम्बूभाषा साहित्यप्रतिष्ठानका उपकुलपति सम्मरहेका राइको गुनासो यस्तो रहेको छ :- नेपाली पुस्तकका पाठक पाउन धौ धौ परेको अवस्थामा लिम्बू भाषाका पाठक पाउन त सिलोनै खोज्नु पर्ने गुनासो रहेको छ । पुस्तक प्रकाशन गरीसकेपछि पनि पुस्तक किनीदिनु परो भन्दै मित लाग्नाउदै हिड्नु पर्ने बाध्यताका कारण साहित्यका सर्जकहरू कमै रहेको पाइन्छ । २०५८ सालको जनगणना अनुसार देशभर लिम्बू जातिको संख्या ३ लाख ५९ हजार ३ सय ७९ थियो । यसरी यत्रो जनसंख्या आफ्नो भाषा, साहित्यपछि परेको र संरक्षणमा अनवरतरूपमा लागेको पाइन्छ ।

सरकारले लिम्बू भाषालाई कक्षा ५ सम्म अनिवार्य अध्यायन गराउन पर्ने नीति ल्याए पनि कार्यन्वयन भएको देखिँदैन भन्नाको सुरुङ्गास्थित दहीभोडामा लिम्बू भाषामा अध्ययन गराउने गरीए पनि हालबन्द हुने अवस्थामा छ । नवलफाइवालीका अनुसार लिम्बू भाषालाई प्रोत्साहनको सट्टा सरकारले उपेक्षा गरेको बताएका छन् । कुनै समयमा लिम्बू भाषाको उत्थानका लागि लिम्बूहरूले अनिवार्य रूपमा आफ्नो भाषा बोल्नु पर्ने अभियानको समेत नेतृत्व गरेको तर सरकारको असहयोगका कारण असफल बनेको बताउँछन् । यसरी नवलफाइवालीको भन्ना जिल्लामा आफ्नो छुट्टै पहिचान छ । लिम्बू र किराँत भाषा साहित्यको संरक्षणमा दिलोज्यान दिएको पाइन्छ । (२०३४) सालमा लोकसेवा पास गरी निजामती सेवामा प्रवेश गरेका राईले हाल आएर रिटायर्ड भएका हुन् । उनले आफ्नो सम्पूर्ण रिटायर्ड जीवन किराँत र लिम्बू भाषा र साहित्यको उत्थानमा बिताउने सोच बनाएका छन् ।

५.३. सम्भाव्य शोध शीर्षकहरू

नरवहादुर लिम्बू (नवलफाङ्गवाली)को बारेमा भविष्यमा अरू पनि अध्ययन अनुशन्धानका सम्भावनाहरू रहेका छन् । यस शोध पत्रमा सबै पक्षको बारेमा अध्ययन विश्लेषण संभव छैन । त्यसैले भविष्यमा नरवहादुर लिम्बूको बारेमा शोध गर्ने शोधार्थीहरूका निम्ति निम्नानुसारका शीर्षकमा थप शोधकार्य गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ ।

- क) सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट अन्यायको हार गीति खण्डकाव्यको अध्ययन ।
- ख) पालाम्को अध्ययन तथा विश्लेषण ।
- ग) जातीय साहित्यकारको रूपमा फाङ्गवालीका विभिन्न कृतिहरूको अध्ययन ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. लिम्बू, नरबहादुर नवल फाइवाली, *अन्यायको हार (प्रथम) कविता संग्रह*, (२०३६) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *अन्यायको हार (दोस्रो संस्करण) कविता संग्रह*, (२०६९) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *संक्षिप्त खस लिम्बू शब्दकोश, प्रथम संस्करण* (२०४९) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *किराँत ऐतिहासिक सवाइ* (२०५०) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *लिम्बू नामाकरण (याक्थुड मिडवान)* (२०५०) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *पालम (लिम्बू भाषामा)* (२०५०) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *किराँत सम्बन्धी सामान्य ज्ञान* (२०५२) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *बलिहाड तडनाम र लारिङ्गे (लिम्बू/खस)* (२०५३) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *४० जातिको आदिवासी जनजाती संक्षिप्त परिचय*(२०५६) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *बौद्धिक ज्ञानका अमर विचारहरु* (२०५७) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *राष्ट्रिय जनगणना सम्बन्धी दिग्दर्शन* (२०५७) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *मुक्यान सुम् (लिम्बू उखान)* (२०६१) ।
 “ “ “ “ “ “ “ “ *राष्ट्रका एक सपूत र ज्ञात अज्ञात शहीदहरुको तथ्यांक गाथा* (२०६१)
२. चेम्जोङ्ग, इमानसिंह, *किराँत साहित्य लेखन*, १९८२, पृ. ५ ।
३. पराजुली, कृष्ण प्रसाद, *नेपाली लोकगीतको आलोक*, प्र.सं. २०५७, पृ. १२७ ।
४. पोखेल, बालकृष्ण (सम्पा), *नेपाली बृहत् शब्दकोष*, काठमाडौं, ने.प्र.प्र., २०४० पृ. ४९७ ।
५. प्रधान, भिक्टर, *नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना*, काठमाडौं, ने.प्र.प्र. २०४४, पृ. २८ ।
६. याक्थुम्बा, मन्जुल, *किराँत चाड चासोक तडनाम, छोटो जानकारी तान्छोपा मासिक*, वर्ष १५, अंक १०, २०६७ ।
७. रिजाल, कृष्ण, *जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधग्रन्थ*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
८. वन्धु, चुडामणि, *नेपाली लोकसाहित्य*, प्र. सं. २०५८, पृ. १३ ।
९. शर्मा, मोहनराज, लुइटेल खगेन्द्र प्रसाद, *शोध विधि*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं, साभा प्रकाशन, २०५५ ।
१०. श्रेष्ठ, दयाराम, सम्भव र शर्मा, मोहनराज, *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*, चौ.सं. काठमाडौं, साभा प्रकाशन, २०४९ ।